

Kırsal Kalkınmada Kadın Emeği, Sivil Toplum Kuruluşları ve Kadın Kooperatifleri

Bengü KURTEGE SEFER¹
ORCID: 0000-0002-0539-8375

DOI: 10.54752/ct.1421764

Öz: Küresel ölçekte pek çok uluslararası kuruluş tarım alanında kadın kooperatifleşmesiyle sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında toplumsal cinsiyet eşitliği sağlanması ve kırsal kadınlara girişimcilik gibi yeni istihdam olanakları yaratılmasını hedeflemektedir. Türkiye’de de hükümet, sivil toplum kuruluşları ve diğer kalkınma birimleri, kırsal kadını güçlendirme ve toplumsal cinsiyet eşitliği sağlamaya yönelik bu kooperatifçilik hareketinin etkisi altında kalarak kadın kooperatiflerinin kurulmasına yönelik uygulamalarda bulunmaktadır. Türkiye’de kadın kooperatiflerine yönelik makro politikalarda, kooperatifler işletme olarak görülmekte ve kooperatifleşme kadın girişimciliğiyle bağdaştırılmaktadır. Bu politikalar kırdaki kadın girişimciliği önündeki engelleri ve güç ilişkilerini görmezden gelmekte, ekonomik güçlenmeyi sosyal ve psikolojik güçlenmeden üstün görmektedir. Bu makalede, 2019-2020 yıllarında tarım alanında faaliyet gösteren kadın kooperatiflerinde kadınların güçlenme deneyimlerine ilişkin yürüttüğüm proje kapsamında kadın kooperatifleriyle etkileşim içerisinde olan KEDV, KEİG ve Özyeğin Üniversitesi Kırsal Kalkınma Vakfı üyeleriyle yaptığım yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatların ve bu kuruluşların rapor ve yayınlarının içerik analizi yapılacak ve sivil toplum kuruluşları ve kadın kooperatifleri arasındaki etkileşimler makro politikalarla ilişkili olarak analiz edilecektir. Bu amaçla, hem sivil toplum kuruluşlarının kadın kooperatifleşmesine yönelik makro politikalara ilişkin farklı

¹ Dr. Öğretim Üyesi. Nişantaşı Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, bkurtege@gmail.com

KURTEGE SEFER. B., (2024) “Kırsal Kalkınmada Kadın Emeği, Sivil Toplum Kuruluşları ve Kadın Kooperatifleri”, Çalışma ve Toplum, C.1, S.80. s. 93-126

Makale Geliş Tarihi: 22.07.2023- Makale Kabul Tarihi: 04.12.2023

yaklaşımları irdelenecektir, hem de kadın kooperatiflerinde kadınların karşılaştıkları sorunları çözmeye yönelik yürüttükleri faaliyetler ele alınacaktır. Bu analizle; iktidarın kadın kuruluşlarını politika yapım süreçlerinden dışladığı ve baskı altına aldığı günümüz bağlamında, bu kuruluşların yürüttükleri faaliyetlerle kadınların kooperatifleşmesine yönelik egemen güçlendirme yaklaşımına karşı politik manevra alanları yaratmalarının imkân ve sınırlılıklarını gösterilecektir. Ayrıca sivil toplum kuruluşu üyelerinin kırsal kadınları nasıl konumlandıkları ve bunun kadın kooperatiflerine yönelik faaliyetlerinin tasarım ve uygulama süreçleri üzerindeki etkisi tepeden inmeçi sürdürülebilir kalkınma projelerinin neden başarısız olduğunu anlamamızı sağlayacaktır. Son olarak sivil toplum kuruluşlarının yürüttükleri faaliyetlerin değerlendirmesi, kadın kooperatiflerinde kadın emeğinin girişimcilik dışında kapitalist üretim süreçlerine nasıl dahil edildiklerini, bu işleyişe kuruluşların nasıl müdahale ettiklerini ve ne ölçüde dönüştürmeye çalıştıklarını tartışma imkânı sunacaktır.

Anahtar sözcükler: Kadın kooperatifleri, kırsal kadınlar ve emek, kalkınma, makro politikalar, sosyal ve ekonomik güçlenme, sivil toplum kuruluşları

Women's Cooperatives, Civil Society Organizations and Female Labour Power in Rural Development

Abstract: Many international organizations on a global scale, in accordance with sustainable development goals, aim to achieve gender equality and to create new employment opportunities such as entrepreneurship for rural women through women's cooperatives in agriculture. Under the influence of this cooperative movement on gender equality and rural women's empowerment, governments, civil society organizations and development agencies have begun take steps to support these cooperatives in Turkey. In Turkey, macro policies towards women's cooperatives consider these organizations as enterprises and support rural women entrepreneurship. These policies ignore the local barriers and power relations in front of rural women's entrepreneurship and prioritize economic empowerment over social, and psychological dimensions of empowerment. The article will draw on data gathered through in-depth semi-structured interviews with the members of civil society organizations (The Foundation for The Support of Women's Work (KEDV), Women's Labour and Employment Initiative (KEİG) and Ozyegin University Foundation for Rural Development (Özyeğin

Üniversitesi Kırsal Kalkınma Vakfı) and the reports and publications of these organizations. It was a part of a research project on empowerment experiences of rural women in agricultural cooperatives, that was conducted in 2019-2020. Drawing on the analysis of the interviews and publications, interactions between civil society organizations and women's cooperatives will be explained in relation to macro policies. For this purpose, different approaches of non-governmental organizations to macro policies and their activities targeting rural women's cooperatives will be elaborated. In current context, where the government has excluded women's organizations from policy-making processes and puts pressure on them, this article is aimed to show the opportunities of these organizations to create political maneuvering areas against the dominant empowerment approach towards women's cooperatives. In addition, how the workers of civil society organizations position rural women, self-reflexivity and its impacts on the design and implementation processes of their activities for women's cooperatives will enable us to explain why top-down sustainable development projects have to be doomed to failure. Finally, the evaluation of the activities will provide us with the opportunity to discuss how women's cooperatives integrate female labour power to the processes of capitalist production apart from entrepreneurship, how organizations intervene in these processes and to what extent they try to transform it.

Keywords: Women's cooperatives, rural women and labour, development, macro politics, social and economic empowerment, and civil society organizations.

Giriş

1990'lı yıllardan itibaren merkezi yönetime dayalı ve ekonomi merkezli kalkınma politikalarından STK'ların daha fazla aktif rol aldıkları çok aktörlü yerel yönetim anlayışına dayalı kalkınma politikalarına geçilmiştir. Toplumsal cinsiyet eşitliği, istihdam, yoksullukla mücadele, yerel kalkınma, doğal kaynakların korunması gibi kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesine yönelik projeler geliştiren ve uygulayan STK'lar devlet, piyasa ve yerel halk arasında merkezi bir konum edinmişlerdir (Baykal, 2018). Bu dönemde STK'lar ile devlet arası ilişkiler yeniden yapılandırılmış ve devletin sosyal refah harcamalarını azalttığı özelleştirmeye dayalı neoliberal politikaların etkisiyle STK'lar özellikle Latin Amerika'da, Afrika'da ve Güney Asya'da sosyal hizmet sağlayan önemli kuruluşlar haline gelmişlerdir (Lang, 2014a).

Bu kuruluşlar çevre, kalkınma, toplumsal cinsiyet eşitliği, yoksulluk gibi spesifik konular üzerine uzmanlaşmışlardır ve uluslararası sözleşmeleri uygulamaya destek olmaktadır. BM (Birleşmiş Milletler) ve DB (Dünya Bankası) için dezavantajlı grupları ve ihtiyaçlarını yakından tanıyan STK'lar profesyonel, kâr amacı gütmeyen, kalkınma sürecini yöneten önemli aktörlerden biri olmuşlardır (Gibbs, Fumo ve Kuby, 1999). STK'lar devlet güdümlü yukarıdan aşağı modernleşme paradigmasıyla uygulanan ekonomik büyüme amaçlı kalkınma projelerinin yerine yerelden kalkınmayı hedefleyen demokratik katılımcı projelerin tasarlayıcıları ve yürütücüleri olarak sunulmuşlardır. Kadınları güçlendirmeyi amaçlayan kooperatifleşme ve mikro krediye dayalı projelerin ideal uygulayıcıları haline gelmişlerdir (Kümbetoğlu, 2002).

BM, DB gibi pek çok uluslararası kuruluş kadın kalkınması ve güçlenmesi konusunda kooperatifleşme projeleri fonlamaktadırlar. Dolayısıyla kooperatifleşme yoluyla kadın güçlenmesi STK'ların ve devletlerin uyguladığı bir kalkınma stratejisi haline gelmiştir. Kadın girişimciliğine, bireyselliğe ve ekonomik gelir elde etmenin doğrudan sosyal ve psikolojik güçlenmeye yol açacağı varsayımına dayalı bu güçlendirme yaklaşımında kooperatifleşme kadınların piyasaya girmesinin anahtarı olarak tasarlanmaktadır. Erkek egemen yapıyı ve kapitalist sistemi dönüştürmeyi hedeflemeyen bu kalkınma yaklaşımı “insan sermayesi” yaklaşımına dayanmaktadır (Becker, 1962). Buna göre kadınlar eğitilirse bireysel sermayelerini arttıracaklar ve niteliklerine uygun daha iyi işlerde çalışma şansına sahip olacaklardır. Kadın kooperatifleri özelinde de kadınlara verilecek girişimcilik, liderlik, e-ticaret eğitimleri ile kadınların sermayelerinin artırılması, istihdam edilmeleri ve ücretsiz aile işçiliğinin ortadan kalkması hedeflenmektedir. Böylelikle kooperatifte çalışan kadının ekonomik ve sosyal olarak güçleneceği düşünülmektedir.

Farklı kuruluşlar tarafından yayımlanan raporlarda kooperatifleşmenin kırsal kesim kadınları için ücretli ve güvenli istihdam olanağı yaratacağı ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ortadan kaldıracacağı düşüncesi savunulmaktadır. Dünya Bankası 2015 yılında Türkiye'deki kadın kooperatiflerinde kadınların güçlenme deneyimlerine ilişkin bir rapor yayımlamış ve bu raporda kadınların kooperatiflerde ekonomik özgürlüklerini kazandıkları ve buna bağlı olarak özgüven ve saygınlıklarının arttığı ifade edilmiştir. Kadınların kendi paralarını kazanmalarının ve ev dışında çalışmalarının erkek egemen sosyal düzene karşı kadınları güçlendirdikleri ileri sürülmüştür (Duguid ve diğerleri, 2015:84-89). IFAD tarafından yayımlanan raporda da özellikle Latin Amerika ve Afrika'da doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılması, küçük üreticiliğin devamlılığı, toplumsal cinsiyet eşitliği sağlanması, kadın istihdamının artırılması ve kırsal yoksullukla mücadele kapsamında kadın girişimciliği ve kooperatifleşmenin teşvik edildiği belirtilmiştir (IFAD, 2013). Uluslararası Çalışma Örgütü'nde (ILO'da) sürdürülebilir kalkınma hedefleri çerçevesinde kırsal kadınların kooperatifleşmesi

ve güçlenme arasında doğrudan bağlantı kurmuştur (ILO, 2015). Sri Lanka, Yunanistan ve Hindistan'da meyve, baharat ve tahıl üreticisi olarak kooperatifleşen veya agro-turizm sektöründe hizmet sunan kooperatiflerde çalışan girişimci kadınların sermayeye erişimlerinin arttığı, ürünlerini daha iyi fiyata sattıkları ve toplumsal statülerinin yükseldiği tespit edilmiştir.

Bu egemen makro politik yaklaşımda toplumsal cinsiyet eşitliği, yoksulluk, kalkınma, güçlenme ve refah, bireyselliğe ve girişimciliğe bağlanmış ve kadın kooperatifleşmesi tıpkı mikrokrediler, agro-turizm gibi kırdaki kadınların sorunlarının çözüme yönelik reçete olarak sunulmuştur (Acosta, 2022). Oysa belirli bir bağlamdaki sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini gözetmeden tasarlanan ve uygulanmaya çalışılan kırsal kalkınma projeleri kırsal kadın emeği üzerindeki ataerkil kontrol mekanizmalarını sürdürmekte ve kadın emeğinin tarım içi ve tarım dışı işlerdeki ikincil dezavantajlı kullanım biçimlerini dönüştürememektedir (Acosta ve diğerleri, 2021). Erkek egemen ilişkileri ve toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünün kadınların kooperatif ortağı olması veya kooperatif kurması üzerindeki etkilerini hesaba katmayan bu politik yaklaşımın sorgulanması gerekmektedir. Bu sorgulamayla katılımcılık, çok aktörlü yönetim, güçlendirme, girişimcilik, sürdürülebilirlik ilkeleri etrafında kadın örgütlenmesini teşvik eden projelerin kadın emeğine yaklaşımının bireyci, tektipleştirici, ücretli çalışma odaklı olup olmadığını ve ekonomik ve sosyal yapıyı dönüştürmekte ne ölçüde başarılı olduğunu tartışmaya açmak mümkün olacaktır.

Literatürde projecilik olarak adlandırılan egemen yaklaşımda toplumsal problemleri çözmeye yönelik apolitik proje önerileri üzerinde durulmaktadır (Bora, 2006). Toplumsal cinsiyet konusunda uzman olan STK çalışanları kadınlar ile devlet ve piyasa arasında projeleri uygulayan "köprü yapılar, taşeronlara" dönüşmüşlerdir (Arı, 2018: 112). Devlet STK koalisyonunda kuruluşların işlevi neoliberal kalkınma politikalarını uygulamaya indirgenmiştir. Kırsal kadınların yaşam ve çalışma koşulları ile ilgili sorunlarının ardında yatan politik, ekonomik ve sosyo-kültürel sebepleri gözetmeden projelerle çözüleceği düşüncesi devletlerin makro politik yaklaşımları ile uzlaşmaktadır.

Türkiye'de devletin kadın kooperatifleşmesini teşvik eden girişimcilik odaklı makro politik yaklaşımına göre de kooperatifleşme projeleri ile kadınlar ekonomik, sosyal ve psikolojik açıdan güçleneceklerdir. STK'lar bu projelerin tasarlanması ve yürütülmesi için devletin iş birliği içerisinde olduğu en önemli aktörlerden biridir (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022:32). Ancak bağlama önem vermeden kadınların kooperatiflerde gelir getirici faaliyetlere katılımlarıyla güçlenecekleri düşüncesine dayalı STK çalışmalarının ekonomi politikasının sorgulanması gerekmektedir. Bu makale de STK'ları devlet politikasıyla, birbirleriyle ve kadın kooperatifleriyle olan ilişki ağı içerisinde değerlendirmeyi hedeflemektedir. STK'ların kadın kooperatiflerine yönelik farklı yaklaşım ve faaliyetleri ve devletin makro politikasına

yönelik değerlendirmeleri incelenecektir. Böylelikle STK'ların iktidarın makro politikaları ile uzlaşma düzeylerini ve bu politikalara muhalefet imkanlarını tartışmaya açarak literatüre önemli bir katkı sunulacaktır.

Bu makalede STK, devlet ve kadın kooperatifleri arasındaki ilişkileri değerlendirirken öncelikle devletin kadın kooperatifleşmesine yönelik güçlendirme ve girişimcilik odaklı makro politikaları açıklanacaktır. Ardından sivil toplum kuruluşlarının kadın kooperatiflerine ve kadın emegine yönelik farklı yaklaşımları ve bu yaklaşımların makro politik ajandayla ne ölçüde örtüştüğü tartışılacaktır. Ayrıca örneklem kapsamında seçilen STK'ların kadın kooperatiflerine yönelik yürüttükleri proje ve faaliyetleri değerlendirilecektir. STK'ların kırdaki kadın emegine yönelik yaklaşım ve faaliyetlerinin ne ölçüde devletin kooperatifleri işletme olarak ele alan ve kadın girişimciliği odaklı makro politikaları ile uzlaştığı veya bu politik yaklaşımı yapı bozuma uğratabildiği tartışmaya açılacaktır. Böylelikle STK'ların makro politikalarındaki sorunları tespit etme ve bu sorunları çözmeye yönelik geliştirdikleri önerilerin ulusal politikaları ne ölçüde etkileyebildiği gösterilerek literatüre önemli bir katkı sunulacaktır.

Türkiye'de Kadın Kooperatifleşmesine Yönelik Makro Politikalar ve Kadın Emegi

Türkiye'de tarım alanında faaliyet gösteren kadın kooperatifleri Ticaret Bakanlığı'na veya Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet göstermektedir. 2013 yılından beri Ticaret Bakanlığı bünyesinde kurulan Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri ve 1999 yılından beri Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet gösteren Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri agro-turizm, hayvancılık, seracılık, süs bitkisi yetiştiriciliği, gıda üretimi ve el işi alanlarında faaliyet göstermektedir. Ticaret Bakanlığı'na bağlı Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi sayısı 2013 yılında 8 iken bu sayının 2019 yılında 201'e, 2021 yılında 715'e ulaşmıştır. (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022: 38). 2021 yılı Aralık ayında Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlendirilmesi Projesi açılış konuşmasında Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri sayısının 137'ye yükseldiği ifade edilmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2021).

Türkiye'de kadınların kooperatiflerde örgütlenmesini teşvik eden küresel makro politikaların tezahürü olarak Uluslararası Kooperatifçilik Yılı olan 2012 yılından beri tarım alanında kadın kooperatifleşmesini destekleyen güçlendirme yaklaşımına dayalı eylem planları ve komisyon raporları hazırlanmaktadır. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri başlıklı raporda özelleştirmeler ve kamu sektörünün küçülmesine bağlı olarak sivil toplum kuruluşlarının kadın yoksulluğu ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile mücadele alanında önemli görevler üstlendiği

belirtilmiştir (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2012: 4). Kırsal kadınların kooperatifleşmeye yönelik taleplerini ve ihtiyaçlarını belirleme, kuruluş aşamasında eğitim ve finansal destek sağlama gibi konularda sivil toplum kuruluşları merkezi bir aktör haline gelmiştir.

T.C. Cumhurbaşkanlığı 13 Aralık 2018’de yayınladığı “II.100 Günlük İcraat Programı’nın” 8.Maddesi’nde de özel sektör, STK’lar, üniversiteler ve özel sektör arasında “kadın kooperatiflerinin güçlendirilmesi” amacıyla iş birliklerinin artırılması hedeflenmiştir (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022:32). 30 Ekim 2018’de Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı arasında imzalan “Kadın Kooperatiflerinin Güçlendirilmesi İşbirliği Protokolü” kapsamında da bakanlıklarla STK’lar arası geliştirilecek iş birlikleri ile kadın kooperatiflerinin yaygınlaştırılacağı, kapasitelerinin geliştirileceği ve ürün geliştirme, pazarlama, teknoloji kullanımı, proje geliştirme ve fon bulma konularında kadın kooperatiflerine destek olunacağı ifade edilmiştir (Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2018).

Ayrıca makro politikalarda kadın kooperatifçiliği ile kadın girişimciliği arasında doğrudan bağlantı kurulmaktadır. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından hazırlanan 2018-2023 Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı’nın “kadının ekonomik olarak güçlenmesi” ve “ücretsiz aile işçiliğinin” kaldırılması hedefi kapsamında “kadın girişimciler tarafından kurulan tarımsal kalkınma kooperatifleri ile üretim ve işletme kooperatiflerine yönelik” girişimcilik, liderlik, rekabet, ürün pazarlama ve satış konularında destek ve eğitim verilmesi planlanmıştır (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2018: 171). Benzer şekilde TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu’nca 2018’de yayımlanan “Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi” başlıklı komisyon raporunda da kadın kooperatiflerinin kırdaki küçük ölçekli aile işletmelerini sürdürülebilir kılmak, kooperatiflerde kadınlara yeni istihdam olanakları yaratmak için destekleneceği ifade edilmiştir (TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu, 2018). Kırsal kesim kadını arasında kadın girişimciliğini ve kadınların kooperatif kurmasını destekleyen politikalar kapsamında kadınlara verilecek e-ticaret, girişimcilik ve kooperatifçilik konularında verilecek eğitimlerle kooperatifleşmenin yaygınlaşması hedeflenmektedir. Tarım ve Orman Bakanlığı Eğitim ve Yayın Dairesi Başkanlığı bünyesinde 2004-2019 yılları arasında 74.000’den fazla kadın çiftçinin kooperatifçilik konusunda eğitim alması sağlanmıştır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019). Alınan bu eğitimler sonrasında kooperatifleşen kadınların ekonomik ve sosyal katılımının artması ve güçlenmeleri hedeflenmektedir.

Kadın kooperatifleri ile kadın girişimciliğini bağdaştıran bu makro politik yaklaşımına uygun olarak kooperatiflerin yasal mevzuatta “bir işletme modeli” olarak

tanımlanmaktadır. Bu işletme, ortaklarına “uygun fiyatla hammadde tedarik eder, kadınlarca üretilen mal ve hizmetlerin etkin şekilde pazarlanmasını sağlar, kadınların üretim becerilerinin geliştirilmesi ve ürünlerin piyasanın ihtiyacına göre üretilmesi yönünde çalışır” (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, 2017). Kooperatifler serbest piyasa koşullarında kendi kendini sürdürmesi gereken işletmeler olarak ele alınmakta ve bu yüzden yüksek vergi ödemektedirler. 5 Aralık 2017’de yürürlüğe giren 7061 sayılı Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile ortak dışı işlem yapan kooperatifler ayrı bir iktisadi işletme statüsünde kurumlar vergisi ödemek zorunda kalmışlardır (Resmî Gazete, 2017). Ortaklık dışı işlemde bulunan kooperatiflerin kazançları işletmelerin ödediği kurumlar vergisine tabiidir. Kadın kooperatiflerinin ödedikleri kurumlar ve katma değer vergileri gelirlerini düşürmektedir. 26 Ekim 2021 tarihinde yürürlüğe giren 7339 Sayılı Kooperatifler Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun kapsamında kadın kooperatifleri tescil ücretinden, Ticaret Odası’na ödedikleri kayıt ücreti ve yıllık aidatlardan, defter ve ana sözleşmelerin tasdik ve mühürlenmesi için ödedikleri harç ve damga vergilerinden muaf tutulmuşlardır (Resmî Gazete, 2021). Ancak devlet kadın kooperatiflerine işletme olarak yaklaştığı için yüksek vergi yükü gibi konularda geliştirilmiş muafiyet politikaları henüz tasarlanmamıştır.

Kırsal kadını piyasaya başarılı kadın girişimciler olarak eklemeyi hedefleyen ve kadın kooperatifleşmesine işletme olarak ele alan bu yaklaşımda, kooperatifleşen kadın girişimcilerin ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak güçleneceği varsayılmaktadır. Bu yaklaşımın kadın kooperatiflerine yönelik çalışmalarında da hala ana akım yaklaşım olduğunu görmekteyiz (Karakuş, 2022). SS Bolu Demirciler Gelincik Tarımsal Kalkınma Kooperatifi’nde lavanta gibi doğal yöresel ürünlerin e-ticaret kanalı üzerinden tanıtım ve satışına dair verilen eğitim sonucu ücretsiz aile işçisi olan kırsal kadınların ekonomik özgürlüklerini kazandıkları ve hane içinde statülerinin yükseldiği bulunmuştur. (Özdoğan ve Tokur Kesgin, 2021). Benzer şekilde Antalya ilinde tarım alanında faaliyet gösteren sekiz kadın kooperatifinde elde edilen gelirin kadınları güçlendirdiği ve yoksullukla mücadele önemli bir araç olarak görüldüğü belirtilmiştir (Yıldırım ve diğerleri, 2021). İzmir Seferihisar’daki yöresel gıda ürünlerini üreten ve pazarlayan kooperatifin ise kadın istihdamını arttırdığı, kadın girişimciler yarattığı ve bölgedeki kırsal turizm canlandırdığı tespit edilmiştir. (Barut, 2017). Tüm bu çalışmalarda kadın kooperatifleri, kadın girişimciliği ve yoksulluk bağlamında ele alınmış ve kooperatiflerdeki istihdamın kadını ekonomik ve sosyal olarak güçlendirdiği bulunmuştur. Kooperatifler kadınlara ürünlerini kolay satma ve kendi işlerini kurma imkânı sağlayan, emeklerini görünür ve değerli kılan, kırsal yoksullukla mücadelede önemli örgütlenme biçimleri olarak sunulmuştur.

Kırda kadın emeğinin kooperatiflerde örgütlenmesini eleştirel bir perspektiften değerlendiren sayılı çalışmada ise kadın kooperatiflerine yönelik kadınları girişimci olarak piyasaya eklemeyi hedefleyen güçlendirme politikasının sorgulandığını görüyoruz. İstanbul'daki kadın kooperatifleri üzerine yürütülen araştırmada kadınların parça başı üretim yaptıklarını ve düzensiz ve az gelirden şikayetçi olduklarını bulunmuştur (Taş ve Kazar, 2019: 1847-1849). Bursa ve Bilecik illerinde faaliyet gösteren kadın kooperatifleri üzerine yapılan araştırmada da toplumsal cinsiyet rollerinin uzantısı olarak gıda üreten kırsal kadınların sosyal güvenceden yoksun oldukları ve düzenli gelir elde edemedikleri belirtilmiştir (Yılmaz ve Kurşuncu, 2020: 159). Ankara'da Big Chef'e portakallı havuç reçeli üretilip satan kadın kooperatifinde de üretim sürecinin ve ürün fiyatının restoranın tekelinde olduğu ve kooperatif ortaklarına çok düşük pay verildiği gözlemlenmiştir (Görüşmeci 7, 2020). Bu örnekler bize kadın kooperatiflerinin kadın girişimciliği dışında kadınları enformel ekonomiye eklemeyen, kadın emeği sömürsünü devam ettiren örgütlenme biçimleri de olabileceğini göstermektedir. Kooperatiflerde ev içi üretim alanları ön plana çıkmakta ve dolayısıyla kadın kooperatifleri her zaman kadının iş gücü piyasasındaki konumunu iyileştirememekte ve eşitlikçi bir üretim ve bölüşüm modeli sunamamaktadır.

Küresel veya ulusal kırsal kalkınma projelerinde de kooperatifleşme, tarımsal girdi ve teknoloji dağıtım, mikro kredi sağlama gibi yöntemlerle kadınların sosyal ve ekonomik güçlenmesine yol açtığı savının bir mit olarak kaldığını görmekteyiz (Leach ve diğerleri, 2016). Örneğin, Ngudi Rejeski'de moringa bitkisinden doğal ürünler üreten bir çiftçi örgütlenmesinde kadınlar iş ve aile arası yaşadıkları rol çatışması nedeniyle devletin üretim kapasitelerini arttırmaları için verdiği finansal desteği kullanamamışlardır (Utami ve diğerleri, 2021). Mpumalanda bölgesinde kırsal kadınların geçindirdikleri hanelerde yoksullukla mücadele etmek için kadınlara gelir getirici işler yaratmayı hedefleyen kooperatif, toplumdaki boşanmış kadınlara karşı önyargılar yüzünden faaliyetlerini sürdürmemiştir (Ngomane ve Sebola, 2019). Farklı toplumsal ve sınıfsal konumlara sahip kırsal kadınların emeklerini etkileyen toplumsal cinsiyete dair norm ve beklentileri gözardı eden bu tür güçlendirme projeleri başarısızlığa mahkûm olmaktadır.

Literatürdeki farklı bulgular kadın kooperatifleşmesi ile girişimcilik, ekonomik ve sosyal güçlenme arasında doğrudan bağlantı kurulamayacağını göstermektedir. Kooperatiflerde kadın emeği girişimcilik dışında farklı biçimlerde kullanılabilmekte, toplumsal cinsiyet ilişkileri veya sınıf kadın kooperatifleşmesi önünde engel teşkil edebilmektedir. STK'lar da devletin güçlendirme odaklı makro politik yaklaşımdaki sorunları tespit etme, yeni politikalar geliştirme ve yerel düzeyde kadın kooperatifleşmesi önündeki engelleri belirleme konularında faaliyetler yürüten en önemli aktörler arasında yer almaktadırlar. Bu makalede de STK'ların kadın kooperatiflerine yönelik yaklaşım ve faaliyetlerinin devletin kadın

girişimciliği ve güçlendirme odaklı makro politik ajandası ile ne ölçüde örtüştüğü incelenecektir. Böylelikle kadın kooperatiflerinde kadın emeğinin örgütlenmesi süreçlerinde STK'ların makro politikalarındaki sorunları tespit etme ve dönüştürme konusunda ne ölçüde başarılı oldukları tartışmaya açılacaktır.

Metodoloji

Bu makale Eylül 2019-Eylül 2020 tarihleri arasında Koç Üniversitesi Tohumlama Araştırma Fonu kapsamında yürütülen “Kırsal Kesim Kadınlarının Güçlendirilmesi ve Kadın Kooperatiflerini Yeniden Düşünmek” başlıklı proje için 43 kişi ile yaptığım yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatların içerik analizine dayanmaktadır. İzmir, İstanbul, Ankara, Düzce, Gaziantep, Antalya ve Malatya’da seracılık, süs bitkisi yetiştiriciliği, gıda üretimi, fide yetiştiriciliği ve tek ürün tarımı gibi farklı alt sektörlerde faaliyet gösteren kadın kooperatifi ortak ve yöneticileri, Ticaret Bakanlığı ve Tarım ve Orman Bakanlığı’nın ilgili birimleri ve sivil toplum kuruluşları ile mülakatlar yapılmıştır. Tarım alanında kadın kooperatifleşmesini inceleyen araştırmada makro politikalara, kadın kooperatifleri ile ilgili kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları arasındaki mezo düzeydeki ilişkilere ve kadınların deneyimlerine odaklanılmıştır. Projenin Nişantaşı Üniversitesi etik kurulu tarafından 29.08.2022 tarihinde alınan 2022/35 No’lu kararı ile etik ve bilimsel açıdan uygunluğuna karar verilmiştir. Ayrıca örnekleme dahil olan her katılımcıya bilgilendirilmiş gönüllü onam formu imzalatılmıştır.

Sivil toplum kuruluşlarının kırsal kalkınma ve kooperatiflerde kadın emeğine ilişkin farklı yaklaşımlarını anlamlandırmaya yönelik a) kadınların kooperatiflerde örgütlenme süreçlerine dair gözlem ve faaliyetleri ve b) yasal mevzuatlarda gördükleri sorunlar ve sundukları politik öneriler hakkında sorular sorulmuştur. Kadın kooperatiflerinin kuruluş sürecinde verdikleri proje yazımı desteği, girişimcilik eğitimi ve finansal desteklere yönelik sorulara verdikleri yanıtlara ve kooperatifleşmek isteyen kadınlarla olan etkileşimlerine odaklanarak kırsal kadının nasıl ve niçin kooperatifleşeceğine dair farklı yaklaşımlarını açıklayacağım. Benzer şekilde kadın kooperatiflerinin işleyişinde karşılaşılan sorunlara, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine ve kooperatif içi yönetim ilişkilerine yönelik sorulara verdikleri cevaplar üzerinden sivil toplum kuruluşlarının kooperatif örgütlenmelerinde kadın emeğinin kullanım biçimlerine dair yaklaşımlarını yorumlayacağım. Yaptıkları bölgesel toplantılarda ve proje tasarım ve uygulama aşamalarında kooperatif ortak ve yöneticileri ile olan etkileşimleri ve diğer STK faaliyetlerine yönelik değerlendirmeleri de STK’ların kooperatiflerde kadın emeğine farklı yaklaşımlarını anlamamız için önemlidir. Ayrıca devletin kadın kooperatifleşmesine yönelik makro politikalarında gördükleri sorunlar ve yeni politika önerileri de devletin kadın girişimciliği ve kooperatifleşme yoluyla kadın

istihdamını arttırmayı hedefleyen politik yaklaşımını nasıl değerlendirdiklerini anlamamızı sağlayacaktır. Son olarak sivil toplum kuruluşlarının kadın kooperatifleri konusunda yaptıkları basın açıklamaları, bilgi notları, raporlar, kılavuzlar, formlar ve kitapçıklar STK görüşlerini desteklemek için kullanılacaktır.

Kadın Kooperatifleşmesine Farklı STK Yaklaşımları

1986 yılında kurulmuş olan Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı (KEDV) yoksulluk ve toplumsal yapıdaki diğer eşitsizliklere karşı yürüttüğü programlarla kadınların liderliğinde ekonomik ve sosyal kalkınmanın gerçekleşmesini hedeflemektedir. Misyonu “kadınların yaşamlarını, toplumlarını ve dünyayı dönüştürmeleri için güçlendirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda, kadınların, ailelerinin ve içinde yaşadıkları toplumların sosyal, ekonomik ve politik imkânlarını geliştiren ve dönüştüren yerel kalkınma inisiyatiflerine liderlik etmelerini desteklemektedir” (KEDV, 2023a). Kadınları ekonomik ve sosyal kalkınma öncüleri olarak gören bu misyona uygun olarak “Güçlendirme ve Kooperatifleşme” programı yürütmektedir. Kadınları “dönüştürücü değişim aktörleri” olarak gören bu programda kadın kooperatifleri yoksulluğu azaltmaya ve toplumsal cinsiyet eşitliği sağlamaya yönelik önemli örgütlenme biçimleri olarak sunulmuştur (KEDV, 2023b). Kuruluşun yürüttüğü kooperatifleşme programında aktif olarak çalışan katılımcı yaptığımız mülakatta kadınlar için kooperatifleşmenin amacını “hem çocukları hem kendileri için ekonomik anlamda gelir elde etmek hem de evden çıkmak” olarak tanımlamıştır (Katılımcı 3, 2019). Kadınların kooperatiflerde ekonomik yaşama daha aktif katılımının sosyal güçlenmeye yol açacağı ve ailelerinin yaşam koşullarını ve ekonomik durumlarını iyileştireceği düşünülmektedir.

Program kapsamında güçlendirme yaklaşımına paralel olarak kooperatiflerin üretim, satış ve pazarlama kapasitelerinin artırılmasına yönelik faaliyetler yürütüldüğünü ve kadın girişimciliğinin desteklendiğini görüyoruz. KEDV kadın kooperatiflerine yönelik 2015 yılından beri yürüttüğü faaliyetleri özetlediği raporda 20 kadın kooperatifinin kuruluşunu desteklediğini, kadın kooperatiflerine kendi kaynaklarından 1.2 milyon TL kaynak aktardığını, 100’ün üzerinde kadın kooperatifine pazarlama ve üretim süreçlerine ilişkin danışmanlık ve eğitim desteği sunduğunu ve kooperatiflerdeki 3300 kadına girişimcilik eğitimi verdiğini ve Beyoğlu, Mardin ve İzmir’deki dükkanlarında ve e-ticaret sitesinde 26 kadın kooperatifinin 440 bin TL tutarında ürününün satıldığını belirtmiştir (KEDV, 2021).

2014 yılında kadın kooperatiflerinin kurumsal kapasitelerini geliştirme amacıyla kurulmuş SİMURG Kadın Kooperatifleri Birliği’nin sekreteryasını da KEDV yürütmektedir. Kadın Çevre Kültür ve İşletme Kooperatifleri ve Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri için resmi bir üst birlik olan SİMURG

yürüttüğü programlarla kadın kooperatiflerinin üretim ve pazarlama kapasitelerini arttırmaya çalışmaktadır. SİMURG tarafından hazırlanan kadın kooperatifleri haritasına göre 87 kadın kooperatifi gıda üretimi, 1 kooperatif süt ve süt ürünleri, 12 kooperatif bitki kurutma ve işleme ve 4 kooperatif seracılık alanında faaliyet göstermektedir (SİMURG, 2023). 2018 yılında yayımladığı bilgi notunda liderlik, girişimcilik, finansal yönetim, ürünlerin fiyatlandırılması, stratejik planlama, üretim yelpazesini geliştirme, ürün tasarımı, muhasebe ve kayıt tutma, pazarlama, online satış, iş modelleri ve sektör bazında yerel coğrafi ürünler belirleme ve yeni satış kanalları bulma konusunda diğer sektörlerle iş birliğine yönelik eğitim ve faaliyetlerle kadınların “ekonomik ve sosyal girişimlerini” desteklediklerini açıklamışlardır (SİMURG, 2018: 2). Ayrıca KEDV kooperatiflere, kadın kooperatiflerinin üretim kapasitelerini geliştirmeye ve ihracat kapasitelerini arttırmaya yönelik finansal destek sağlamaktadır (KEDV, 2020a; KEDV, 2020b). 2017 yılında 83 Kadın Kooperatifi katılımıyla İstanbul’da KEDV ve SİMURG Kadın Kooperatifleri Birliği tarafından organize edilen 6.Kadın Kooperatifleri Buluşması’nda kadın kooperatiflerinin iş performanslarını ölçmeye yönelik kriterlerin satış cirosu, markalaşma, geniş pazarlama ağı, pazar araştırması yapabilme ve kaliteli üretim olarak tanımlandığını görüyoruz (KEDV, 2018: 8). Kadın kooperatiflerini piyasaya başarılı girişimci örgütler olarak eklemeyi amaçlayan bu faaliyet ve desteklerin, kadınların ekonomik güçlenmesini hedefleyen makro politikalarla benzeştiğini söyleyebiliriz.

Kadın kooperatifleşmesine yönelik programın amaçlarından birisi de kadınların ulusal karar alma süreçlerine ve kalkınma politikalarına dahil edilmesini sağlamaktır. KEDV’in Aile, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı ve Tarım Bakanlıkları ile en fazla etkileşimi olan sivil toplum kuruluşu olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, 2016 yılında Amasya’da Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü ile Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen “Kadın Girişimciler ve Kooperatifçilik” konulu panelde bir sunum yapmıştır. 2017’de Gümrük ve Ticaret Bakanlığı İstanbul İl Müdürlüğü tarafından düzenlenen “Kadın Girişimciliğinin Kooperatifleşmesi ve Sorunları” toplantısına panelist olarak katılmıştır. 30.Ekim.2018’de ilgili üç bakanlık arasında imzalanan Kadın Kooperatiflerinin Güçlendirilmesi İş Birliği Protokolü’nün geliştirilmesi konusunda düzenlenen çalıştaylara katılmıştır (KEDV, 2021). Devletin benimsediği kadın kooperatifleşmesi politikasına benzer bir şekilde kadın kooperatiflerine yaklaştığı için politika yapım süreçlerine doğrudan katılabilen en önemli sivil toplum kuruluşudur. Kadın kooperatiflerine yönelik yürüttüğü politik savunuculuk faaliyetleri kapsamında raporlar ve mevzuat değişikliği önerileri hazırlayarak ilgili bakanlıklarla ortak toplantılar düzenlemektedir.

2006 yılında kadın emeği alanında çalışan akademisyen ve aktivistlerin girişimiyle kurulan Kadın Emegi ve İstihdam Girişimi (KEİG) emek, kadına karşı şiddeti önleme ve kadınların politika tasarım süreçlerine katılımını hedefleyen 16 ilden 32 kadın örgütünün üyesi olduğu bir platformdur. Platformun resmi üyesi olan 2 kooperatif Şanlıurfa'da faaliyet gösteren S.S. Mezopotamya Kadın Çevre ve İşletme Kooperatifi ve Diyarbakır'daki Tohum Kadın Kooperatifi'dir (KEİG, 2023d). Ayrıca iş kadınları, hekimler, mühendisler, kırsal kesim kadınları gibi farklı kesimlerden kadınların çalışma ve yaşam koşulları konularında faaliyetler yürüten 30 vakıf ve dernek platformun resmi üyeleridir. Kadın emeği ve istihdamı alanında yürüttüğü çalışmalarla kadınların çalışma koşullarını iyileştirmeyi ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı iş bölümüne yönelik politikaları değiştirmeyi hedeflemektedir (KEİG, 2015: 63). KEİG üyesi yaptığımız mülakatta platformun hedefini şöyle ifade etmiştir: "Bizim amacımız kadın kooperatifleri ile ilgili politika notu çıkarmak, bilgi üretmek. Devlet, kooperatif kadının piyasaya girmesinin atlama taşıdır diyor. Oysa girişimcilik bireyselliktir. Bu yüzden kadın örgütlerinde bir iktidar oluşuyor. Biz kooperatifte nasıl emek biçimleri çıkıyor, bu politikalar nasıl olmalı sorularını cevaplamaya çalışıyoruz" (Katılımcı 1, 2019). Dolayısıyla platforma göre kooperatifçiliğin dayanışma ilkesinin aksine bireyselliği ön plana çıkaran ve kooperatif başarısını girişimci kadınların başarısı olarak gören devlet politikaları, kooperatiflerde hiyerarşik ilişkiler yaratmakta ve eşitlikçi üretim ve bölüşümü engellemektedir.

Platform yaptığı pek çok yayında kadın kooperatiflerinde kadın emeğinin kullanım biçimlerini ve devletin makro politikasını sorunlaştırmıştır ve bu konuyu feminist bir perspektifle ele almıştır. Öncelikle kadın kooperatiflerinin devlet politikalarında yoksullukla mücadele, kadın istihdamını artırma ve toplumsal cinsiyet eşitliği sağlamaya yönelik "sihirli değnek" olarak gösterilmesini eleştirmişlerdir (KEİG, 2023b). Kadın kooperatiflerinde yönelik güçlendirme odaklı kalkınma politikalarında "sosyo-ekonomik süreçlerde kadınlar lehine stratejik ve niteliksel bir dönüşüm yerine, kısmi ve geçici sonuçlara yönelmesini" eleştirerek, kooperatiflerin kadınların karşı karşıya kaldıkları yapısal eşitsizliklerin dönüştürülebileceği örgütlenme biçimleri olmaları gerektiğini savunmuşlardır (KEİG, 2015b: 8). Diğer bir deyişle kooperatifler kadın emeğinin sömürdüğü, kadının iş yükünün arttığı ve toplumsal cinsiyet rollerine dayalı alanlarda üretim yapılan bir örgütlenme olmamalıdır. Yasal mevzuata bakıldığında bir işletme, ticari şirket olarak tanımlanan kadın kooperatiflerinin yevmiye defteri, yönetim kurulu karar defteri, envanter defteri gibi defterler için çok yüksek noter harçları ve yüksek katma değer vergisi ödemek zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Platform üyeleri, Ankara'da 2015 yılında sivil toplum kuruluşları, kadın örgütleri ve kamu kurumlarının katılımıyla düzenledikleri toplantıda yaptıkları açıklamada kadın kooperatiflerinin kadınlar için bir "bekleme odasına" dönüştüğünü belirtmişlerdir

(KEİG, 2015c). Sigortasız, düşük ücretle kooperatiflerde çalışan ortakların düzensiz gelire sahip olduklarını ve sürekli çalışma koşullarının düzeleceğine dair bir umutla beklediklerini ifade etmişlerdir.

Platform 11.Kalkınma Planı'nda girişimcilik ve girişimci kadınların kooperatifleşmesini teşvik eden kadın istihdamının artırılmasına yönelik makro politikaların, kadınlar için toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ortadan kaldıramayacağını ileri sürmüştür. Diğer bir deyişle, girişimciliği teşvik eden e-ticaret, liderlik, dijitalleşme eğitimleriyle kadın emeği değersizleştirilmektedir ve bu eğitimlerle toplumsal cinsiyete dayalı rol ve beklentilerin dönüşmesi mümkün değildir (KEİG, 2023c). İstanbul, İzmir, Muğla ve Diyarbakır'da düzenlediği Kadın Kooperatifleri Grup toplantılarında da kadın kooperatiflerinde emek sömürsü olmadan üretim yapmanın ve örgütlenmenin önündeki engelleri ve yukarıda ele aldığımız sorunları tartışmaya açmışlardır (KEİG, 2015a; KEİG, 2016; KEİG, 2017). Platform, bu toplantılarla makro politikaların eleştirel bir okumasını yapmış, ilgili kamu kurumlarına sorunları ve talepleri iletmede ve böylelikle kadınların deneyimlerini merkeze alan bir politika yapım sürecine geçilmesi konusunda önemli bir işlev üstlenmiştir. Vergi muafiyeti, kayıtlı çalışma ve sosyal güvenceye sahip olma ve yerel yönetim desteklerinin artırılması toplantılarda dile getirilmiş önemli politik öneriler arasında sıralanabilir.

Kadın kooperatiflerinde kadın emeğini değerlendiren yazıda piyasada rekabet gücüne sahip olamayan kadın kooperatiflerinin ürettikleri yöresel ürünleri, gıda mamullerini veya giysileri çok ucuza büyük zincir marketlere, firmalara veya mağazalara satmak zorunda kaldıklarını ve böylelikle kadın kooperatiflerinin “piyasaya ucuz emek olarak girdi” sağladıklarını ifade etmişlerdir (KEİG, 2023a). Bulgularına göre parça başı mal üretimi üzerinden ucuza alınan ürünlerden büyük mağaza ve marketler çok fazla kar etmektedirler. Platforma göre, kadın kooperatiflerine üretim ve pazarlama süreçlerinde önemli destekler sunabilecek belediyelerin, kooperatif ürünlerinin satışından kar elde etmeleri de kadın emeği üzerinden elde edilen karın bir başka biçimini göstermektedir. Kadın kooperatiflerine kira yardımı, fuar ve stant açma, ürünlerin taşınması için lojistik destek sağlama gibi konularda destek sağlayan yerel yönetim birimlerinin kadın emeği üzerinden kazanç elde etmesi bir başka sorun olarak tanımlanmıştır (KEİG, 2018).

Özyeğin Üniversitesi Kırsal Kalkınma Vakfı'nın ise bütünleşmiş bir kırsal kalkınma anlayışı benimsediğini ve kadın girişimciliği ile kooperatifleşmenin bağdaştırılmasına karşı çıktığını görüyoruz. Program yöneticisi yaptığımız mülakatta “akça işlerine öncelik veren” kooperatiflerde kırsal kesim kadınlarını “altın girişimciler haline getirme politikalarının” başarısızlığa mahkûm olduğunu, bu politikaların “tek sıklık kurşun” olduğunu ifade etmiştir (Katılımcı 8, 2019). Tepeden inmece bir şekilde piyasaya yönelik üretim yapan girişimci kadın

örgütlenmeleri satış gelirleri azaldığında veya üretim kapasiteleri düştüğünde çözülmektedir. Kırsal kalkınmanın ekonomik, ekolojik, sosyal ve politik boyutlarını bir arada değerlendiren vakıf yöneticisi, kooperatif kurulmadan önce yerel ilişki ve ihtiyaçların yapılacak saha araştırması ile tespit edilmesini ve kooperatiflere sunulan finansal desteklerin uzun süreli olması gerektiğini düşünmektedir. Vakfın yürütücülüğünü üstlendiği projelerde, tarım ekonomisti, sosyolog, veteriner hekim ve proje deneyimi olan uzmanlardan oluşan gruplar eşler, kayınvalideler, görümceler ile yaptıkları odak grup görüşmeleri ve derinlemesine mülakatlarla toplumsal cinsiyet rollerini ve beklentilerini tespit etmekte ve kadınların kooperatifleşmesi önündeki engelleri kaldırmaya yönelik ikna çalışmaları yürütmektedirler (Katılımcı 8, 2019). Böylelikle vakfın, kadınların kooperatifleşince güçlenecekleri ve girişimciye dönüşeceklerine yönelik makro politik yaklaşıma karşı eleştirel bir tutum takındığı söylenebilir.

Vakfın politika yapım süreçlerine etkisini değerlendirdiğimizde ise politik belgelerden çok politikaların uygulayıcıları ile etkileşim içinde olduklarını ve özellikle kalkınma ajansı çalışanlarının kadın kooperatiflerine yönelik bakış açılarını etkileyebildiklerini görüyoruz. Vakfın, GAP bölgesinde kadın kooperatifleşmesine yönelik İpek Yolu Kalkınma Ajansı ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı ile yaptıkları görüşmeler sonucu kadın kooperatiflerine verilen finansal desteklerin uzun sürece yayılması ve desteklerin nasıl kullanıldığının takip ve denetiminin yapılması konusunda mutabakata varılmıştır (Katılımcı 8, 2019). Vakıf, kalkınma ajansları çalışanlarına yönelik yerel ve kırsal kalkınma uzman eğitim ve sertifika programına toplumsal cinsiyet eşitliği ve kırsal kalkınma dair perspektif dersleri ekleyerek ve program kapsamında çalışanlarla, akademisyenleri, kooperatif ortak ve yöneticilerini ve sivil toplum kuruluşu çalışanlarını bir araya getirerek, kalkınma ajanslarının kadın kooperatiflerine yönelik siyasal yaklaşımını doğrudan etkileyebilmektedir.

Sonuç olarak her üç STK'nın kadın kooperatiflerine yaklaşımları ve ulusal düzeyde makro politikalara yönelik değerlendirmeleri ve bu politikaları etkileme düzeyleri birbirinden farklıdır. KEİG makro politikaları sorunlaştırmakta ve kadın kooperatiflerinde yaşanan girişimcilikten farklı çalışma biçimlerine ve politik mevzuattaki eksikliklere dikkat çekmektedir. KEDV ise girişimcilik esaslı eğitim programları düzenleyerek ve bakanlıklarla iş birliğine yönelik toplantı ve faaliyetlere katılarak, devletin makro yaklaşımını yeniden üretmektedir. Özyeğin Üniversitesi Kırsal Kalkınma Vakfı ise kalkınmanın ekolojik, sosyal ve kültürel boyutlarını bir arada değerlendiren çok boyutlu bir kalkınma anlayışı çerçevesinde kırsal kadınların kooperatifleşmesi önünde engel teşkil eden ataerkil ilişkileri çözmeye yönelik yerel projeler geliştirilmesini önermektedir. Ayrıca vakıf, devletin kadın kooperatiflerine işletme mantığı ile yaklaşmasını ve sürekli finansal destek sağlamamasını eleştirmektedir. Düzenlediği eğitim ve sertifika programları ile kalkınma ajanslarının

kooperatiflere bakış açısını dönüştürerek, kooperatiflere sürekli mali destek sunulmasını sağlamaktadır. STK'ların kadın kooperatiflerine yönelik yürüttükleri faaliyetlerin yukarıdaki yaklaşımları ile ne ölçüde örtüştüğünü incelemek, kuruluşların kadın kooperatiflerinde kadın emeğine yaklaşımlarının karmaşıklığını anlamamızı sağlayacaktır.

Piyasa Odaklı Kırsal Kalkınma Projeleri ve STK'lar

Derya Nizam'ın (2021: 125) belirttiği gibi kadının kırsal kalkınma projelerine “dahil edilmesi” ile “kadının katılımı” farklı anlama gelmekte ve alternatif bir kırsal kalkınma paradigması içinde tahayyül edilen projeler erkek egemen ataerkil ideolojiyi yeniden üretmektedir. Kadınlar, kırsal kesim kadınının girişimciliğini teşvik eden projelerin tasarım ve uygulama süreçlerinde eşit söz hakkına sahip katılımcılar değildirler ve bu programlar toplumsal cinsiyet açısından yanlı programlardır. 2014 yılında Bitlis ili Kavar Havzası'nda Özyeğin Üniversitesi Kırsal Kalkınma Vakfı tarafından Kavar Havzası Kırsal Kalkınma Projesi kapsamında yürütülen 68 ortağından 9'u kadın olan Kavar Kooperatifi'nin kadın üyelerine yönelik balcılık projesi de bu tür projelere örnek olarak verilebilir. Proje kapsamında 2011 yılında üç kadına onar tane arı kovana, arıcılık için gerekli malzemeler alınmış ve arıcılık eğitimi verilmiştir. Kadınlar ballarını piyasada satmakta zorlanınca 2016 yılında Vakıf, Fiba Holding ve Shell firmaları ile anlaşarak kadınların ürettikleri bal, ceviz ve nohut içeren yılbaşı paketlerini bu firmalara satmıştır (Okur, 2020: 253). Proje yürütücüleri, kadınların bal işinde başarısız olduklarını düşününce, kadınların el işi yaparak ürünlerini kooperatif kanalıyla satmalarını istemişlerdir.

Vakfa bağlı çalışan proje yürütücüleri ve kadın üreticiler arasındaki ilişkiler sürdürülebilir kalkınma projelerinde kadının konumunu anlamlandırmamız için önemlidir. Kadınlar söz konusu projeye arıcılıkta başarısız olan ev eksenli üretim yapan girişimci olarak dahil edilmişlerdir. Kırsalda kadın girişimciliği ile tarım dışı faaliyet alanlarından gelir edilmesini ve kırsal yoksullukla mücadeleyi hedefleyen bu projede; ev eksenli el işi üretiminin kadınlar için yaratacağı ekstra iş yükü gözardı edilmiştir. Marianna Markantoni ve Bettina van Hoven (2012) Hollanda'da ev eksenli üretim yapan girişimci kadınların zaman kullanma sorunu ile karşılaştıklarında ve hane içi sorumlulukları yerine getiremediklerinde yaşadıkları duygusal gerilimlere işaret etmişlerdir. Hane üretim ve yeniden üretim emeğinin yoğun şekilde kullanıldığı bir yer haline geldiği için Kavar'daki kadınlar da evde çocuk bakımı ve diğer ev işleri ile oya yapmayı organize ederken karşılaştıkları zorluklar ve stres yüzünden evde ürettikleri ürünleri kooperatif üzerinden satmalarını isteyen ikinci projeye de katılmak istememişlerdir. Dolayısıyla üretim, kadınların gündelik yaşamlarından izole bir faaliyet değildir ve kırsal kalkınma

projesi kadının üretim ve yeniden üretim emeği arasındaki ilişkilenemeyi gözardı ettiği için başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Proje uygulayıcıların kırsal kadına dair algısına baktığımızda kırsal kesim kadınlarını iyi ev kadını olarak konumlandıklarını görüyoruz. Köy etnografilerinde kırsal kadın deneyimlerinin nesneleştirilmesine dayalı yaklaşımı eleştiren çalışmalardan, kadını özne olarak konumlandırmayan pozitivist modernleşme projelerinin başarısızlığa mahkûm olduğunu biliyoruz (Özbay 2019; Sirman 2015). Tayfun Atay'ın (2023: 13) ifade ettiği gibi bu tür etnografik yaklaşım “antropolog ile insanlar arasında bir anlama köprüsü ve bu köprü üzerinde imal edilmiş bir bilgi” oluşturulmasını engellemektedir. Bu proje örneğinde de kadınlarla proje uygulayıcıları arasında müzakereye, öznelerarası diyaloga dayalı bilgiyi merkeze alan bir ilişki olmadığını ve “anlama köprüsünün” yıkıldığını görüyoruz. Emine Onaran İncirlioğlu (2000: 218), bu konumlandırmanın kırdaki geleneksel rollerine yönelik beklentileri yeniden ürettiğini ve toplumsal dönüşümü engellediğini ifade etmiştir. Kırsal kadına dair, “emeği sömürülen kadın imgesi” (“the toiled woman”), kırsal kadınları cahil, geri kalmış, ezilen ve modernleşmesi gereken bir grup olarak temsil etmektedir. Böyle bir temsil, kırsal kadının aktif bir özne olarak içinde yaşadığı koşulları dönüştürme gücünü gözardı etmektedir.

Söz konusu projede, arıcılığı erkek işi olarak gören ve kırsal kadını el işi ve ev işinden sorumlu kadın imgesine hapseden benzer konumlandırma da köy topluluğundaki yerel ataerkil ilişkileri yeniden üretmiştir. Vakıf, kadınların balcılık faaliyetlerindeki başarısızlığını satış olmaması ve yeterince artı değer üretilmemesi üzerinden açıklarken, KEDV erkeklerin ve vakfın üretim ve satış süreci üzerindeki etkisine de işaret etmiştir:

Özyeğın Vakfı'nda Kilis'e gidip kırdaki kadınlara kooperatifte balcılık yaptıracağız diye gittiler. Tarımda kadınlar için gittik bir baktık kadınlar el örgüsü örüyor falan. Tarımdan niye koparıyorsunuz? Bunu anlayamadım mesela. Kooperatifleşme böyle bir erkekleşme gibi, sarı sendikacılık gibi bir hale geldi. Kadın kooperatifleri tarım alanında ve hayvancılık alanında biraz işler hale geldiğinde kooperatifi erkeklere kaybediyorlar. Burada da piyasadaki rekabetçi koşullara kadın ayak uyduramayınca erkekler işe el koymuşlar. Balın fiyatını, ne kadar üretileceğini, kime kaçta satılacağını onlar yönetmeye başlamışlar. Vakıf da özel sektörle anlaşma yapıp yılbaşı paketlerinde bal satmaya başlamış. Hem vakıf, hem diğer erkekler kadınları başka bir üretim alanına, el işine sürüklemişler. Bu da işe yaramamış, çünkü bu seferde evdeki tüm işleri yapan kadınlar el işine vakit bulamamışlar (Katılımcı 5, 2020).

Katılımcı kadın kooperatiflerini; işçiden çok işverenin çıkarını savunan, sermaye sahipleri ve özel sektörel iş birliği içinde iş haklarının alınmasına yönelik hareketleri engelleyen grev kırıcı sendikalara, erkek kontrolündeki “sarı sendikalara” benzetmiştir. Tıpkı bu sendikalar gibi söz konusu kooperatifte de Marksist anlamda balı üreten kadının kendi emeğine ve ürettiği ürüne yabancılaştığı ve bir metaya dönüşen balın üretim ve satış koşullarına vakfın ve erkek ortakların karar verdikleri görülmektedir. Kadınlar ballarının fiyatını belirlemede söz sahibi olmadıkları, düzenli bir gelir elde edemedikleri için ve balın satış sürecine vakıfla birlikte erkek üyeler karar verdikleri için balcılığa devam etmek istememişlerdir. Vakfın ve erkek ortakların kadın emeği sömürüsüne dayalı üretim, pazarlama ve satış süreci üzerindeki kontrolü ve cinsiyetçi ön yargıları sonucu proje yeniden tasarlanmış ve kadınların balcılık yerine el işi ürünler üretmelerine karar verilmiştir. Sonuç olarak kadınların balcılık deneyimi, projeyi yürütenler için tamamen piyasa mantığına uygun şekilde yetersiz satış üzerinden değerlendirilmiştir. Ayrıca bu iş erkek işi olarak görülmüş ve kadınların toplumsal cinsiyet rollerine uygun şekilde el işi yapmaları teşvik edilmiştir.

KEDV’de kadın kooperatifleşmesi programında çalışan diğer katılımcı Ankara’da unlu mamuller üreten bir kadın kooperatifinde de toplumsal cinsiyete dayalı rol ve beklentilerin kadınların emeğinin kooperatifte nasıl kullanıldığını etkilediğini ifade etmiştir. Köyde tarımsal kalkınma kooperatifi erkek tekelinde olduğu için kadın kooperatifinde kadınların unlu mamuller üretilip satmaları uygun görülmüştür. Kooperatife Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından tahsis edilen kooperatif binasında kadınlar, ekmeği pişirecek saç ve un almak için eşlerinden 2000 TL borç almak zorunda kalmışlardır. Ürettikleri ürünleri pazarda satıp eşlerine borçlarını ödedikten sonra kadınların pek çoğu kooperatif ortaklığından ayrılmışlardır (Katılımcı 4, 2019). Bu örnekte de vakfın projesine benzer şekilde erkeklerin kadın emeğini kontrol ettiklerini ve kadına özgü üretim alanlarına yönelttiklerini görmekteyiz.

STK’lar ve Doğu-Batı İkilğine Dayalı Kadın Kooperatifi Yaklaşımları

Kürt kadınların ve Türk kadınların kooperatiflerde örgütlenmelerini açıklamak için STK’lar iki farklı söylem kullanmaktadırlar. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde Kürt kadın hareketiyle bağlantılı olarak kurulan kadın kooperatiflerinin alternatif dayanışma ekonomisi yarattıkları ileri sürülürken, Ege Bölgesi’nde devletin makro politikasına uygun olarak kadın girişimciliğini ve piyasa için üretimi teşvik eden kadın kooperatiflerinin sürdürülemediklerini iddia etmektedirler.

Öncelikle KEİG üyeleri için kadın kooperatifleşmesi ile Kürt kadın hareketi arasında sıkı bir bağlantı kurulduğunu söyleyebiliriz. Kürt kadın hareketinin kökeni 12 Eylül döneminde yaşanan işkence, ölüm ve kayıpları protesto ederek anneliği politik bir kimliğe dönüştüren Barış Anneleri'ne uzanmaktadır. Kürt kadınlar 1990'larda bağımsız dernek ve dergiler, siyasi parti kadın kolları ve komisyonlarında örgütlenmeye devam etmişlerdir (Açık, 2002). 2009 yılında bölgedeki kadın belediye başkanı sayısı on dörde yükselmiştir, 2011'de on bir kadın milletvekili meclise girmiştir (Arı, 2018: 150). Ayrıca Kürt hareketinin 2014 yerel seçimlerine Demokratik Bölgeler Partisi olarak girmesi belediyelerde kadın-erkek eşit temsil modelini getirerek, kadın hareketinin belediyeler içinde örgütlenmesini hızlandırmıştır (Arı, 2018: 171).

Ancak kadınların siyasi süreçlere katılımı belediye başkanlığı, partilere eşbaşkanlık, milletvekilliği, kadın kolları üyeliği ile sınırlı değildir. 2015 yılında Diyarbakır'da düzenlenen Özgürlüğe Yürüyen Kadınla Demokratik Ulusa Başlıklı Birinci Kadın Kongresi'nde Kürt kadın hareketinin yeni örgütlenmesi olarak kabul edilen KJA'nın ekonomiye, ekolojiye ve kadına yaklaşımı KEİG üyelerinin kadın kooperatiflerine yaklaşımını anlamlandırmamız için önemlidir. KJA tüm kadınların kapitalizme ve erkek egemen sisteme karşı eşitlikçi, dayanışmacı ve demokratik toplum yaratma amaçlarını tanıtım broşüründe şöyle açıklamıştır.

KJA'nın amacı, tüm toplumsal kesim ve örgütlü yapılardan kadınların erkek egemen sisteme karşı mücadele gücünü ortaklaştırarak kapitalist moderniteye karşı demokratik moderniteyi inşa etmektir... Erkek doğanın hâkimi olarak tanımlanıp; iktidar zihniyeti kurumsallaştırılarak, toplum, kadın ve doğaya karşı amansız bir savaş geliştirilmiştir. Demokratik modernite, radikal demokrasiyi esas alan, ekolojik ve kadın özgürlükçü değerler dizisidir. Yıkım ve tüketim aracı olan endüstriyalizme karşı, insanı doğanın bir parçası olarak gören ekolojik bir sistemdir. Sınıfsal ayrımı ortadan kaldırmayı hedefleyerek, toplumun ihtiyaçlarını komünal ekonomi ile karşılamayı amaçlayan eşitlikçi bir sistemdir (KJA Tanıtım Broşürü, aktaran Arı, 2018: 161).

KJA, "demokratik modernite" kavramı ile hem kadın emeğinin görünmez kılınması ve sömürülmesine dayalı, hem de doğal kaynakların sermaye birikim süreci parçası olarak metalaştırılmasını gerektiren kapitalist üretim biçimine karşı çıkmaktadır. Ayrıca kadını doğayla benzeştirerek onun bedeni ve emeği üzerinde kontrol, denetim ve şiddet uygulanmasını meşru gören ataerkil zihniyete de karşı çıkmaktadır. Patriyarka, kadının üretim ve yeniden üretim emeğinin kapitalizme içkinliğini gizleyerek, kadın emeği sömürüsünün devamlılığını sağlamaktadır. Bu kapitalizm karşıtı, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik alternatif toplum tahayyülüne dayalı kadın hareketinde kadın kooperatifleri önemli bir örgütlenme

alanı olarak ortaya çıkmıştır. Kooperatifler, hareketin kurmaya çalıştığı komünal dayanışmacı ekonomi modeli için önemli bir işlev üstlenmişlerdir. İnsanı doğadan kopartan, emeğine yabancılaştıran, emek sömürsüne dayalı ekonomik yapıyı çözmek ve yerine alternatif dayanışma ekonomisi inşa etmek için kadın kooperatifleri önemli bir politik ve sosyal örgütlenme biçimleri haline gelmiştir. İstanbul’da görüştüğüm KEİG üyesi kadın hareketinin alternatif ekonomi paradigmasının kadın kooperatiflerinde gerçeğe dönüştüğünü şöyle açıklamıştı:

Kürt illerindeki fark şuydu: Orada da kadınlar üretiyorlar, çok az gelir elde ediyorlar ama orada Kürt hareketi ile bağlantılı olduğu için kooperatifler, bir hareket ve ideolojik perspektifleri var. Üretim süreci ve onun üzerinde denetimleri varsa demokratikleştirebilir kooperatifler. Orada bir eşitlik vardı. Benim Kürt illerinde gördüğüm oydu. Yani aracı yok, tamamen herkes kendisi üretiyor, satıyor. Onların belli kanalları var ve eşit bölüşüyorlar. Yani buralarda asla hiçbir şeyin bireysel olmadığını söylüyoruz. Mesela bu bütün sosyal sorunları, ekonomik eşitsizliği, bütün bağlarından koparmadan çalışıyor burada kooperatifler (Katılımcı 1, 2019).

Görüşülen KEİG üyesi kendi saha araştırmasına dayanarak Diyarbakır’da 2015 yılında harekette aktif olarak yer alan birkaç kadın girişimiyle kurulan kadın kooperatifinin Eko Jin adlı tekstil atölyesindeki üretim ve bölüşüm ilişkilerinin hareketin savunduğu alternatif dayanışma ekonomisi modeli ile nasıl örtüştüğünü anlatmıştı (Katılımcı 1, 2019).Yaptığımız mülakatta, piyasadan gelen taleplere göre değil, il, ilçe veya bölgeden gelen ihtiyaçlara göre çocuk kıyafeti ve yöresel kıyafet üretim yapan on dört kişilik atölyede, kadınların üretim sürecinde hiyerarşik olarak örgütlenmediklerini, üretim sürecinde herkesin en iyi bildiği işi yaptığını ve satıştan elde edilen gelirin eşit olarak bölüşüldüğünü anlatmıştı.

Benzer şekilde Yaşam Evi Kadın Dayanışma Derneği desteği ile Urfa’da 2011 yılında kurulmuş Mezopotamya Kadın Çevre İşletme Kooperatifi’nin bölgede kadınların çalışmasına karşı çıkan ataerkil yapıyı dönüştürme ve kadın istihdamını artırma konularında çok önemli adımlar attığını belirtmişti (Katılımcı 1, 2019). Kooperatifte, tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınlara iş sağlığı, yaşama hakkı, örgütlenme ve kooperatifçilik, gıda kurutulması ve saklanması konularında eğitim verilerek kadınlara yeni bir istihdam olanağı ve sosyalleşme ortamı sağlanmıştı. Katılımcıya göre “Kendin üret, kendin yönet” sloganıyla çalışan kooperatif, hem kadınların emeklerinin karşılığını adil bir şekilde almalarını, hem de emekleri üzerindeki ataerkil kontrol mekanizmalarını kırmalarını sağlamıştı. Her iki örnek de Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde kooperatifler, kadın hareketinin alternatif ekonomi paradigmasının gerçeğe dönüştüğü örgütlenme modelleri olarak ortaya çıkmıştır.

STK'ların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki kadın kooperatiflerini yücelten bu söyleminin karşısında Batı bölgelerindeki, özellikle Ege Bölgesi'ndeki kadın kooperatiflerinin ise dayanışmadan ziyade bireyselliğin ve rekabetin ön planda olduğu tepeden inmece yerel yönetim desteğiyle kurulmuş işletmeler olarak tanımlandıklarını görüyoruz. Kürt bölgelerindeki anti-kapitalist dayanışma temelli örgütlenme biçimlerinin ötekisi olarak betimlenen bu yaklaşımı KEİG üyesi Ankara'da yaptığımız mülakatta şöyle ifade etmişti:

Kadınları bir araya getiren, getirip de kooperatif kurduran başka bir şey olmak yerine oradaki politika ve kadın hareketi. Yani orası öyle hakikaten. Parti disiplini de bunun içerisine dahil edebilirsin ve hani onlar orayı bir örgütlenme olanağı olarak ele alıyorlar. Batı'da niye olmuyor dersin, buradaki kadın kooperatiflerinde orada itiş faktörleri çok fazla. Yani kadınlar kendiliğinden kooperatifleşmeye gitmiyorlar ama kooperatifleşmeye teşvik ediliyorlar ve bir sürü pratikte karşılığı olmayan ideale bakarak bunu yapıyorlar ve bunun sonucunda da bin türlü sorun çıkıyor. Bir kere her zaman girişimci kadın oluyor burada. Yani alanı örgütleyici aktör o oluyor. Onun girişimcilik niteliği de aslında mesela belediyeler vs. destekleyici kurumlarla iyi bir ilişkiye sahip olmasından kaynaklanıyor. Buna dayalı olarak biz hani mesela şey diyoruz, bunlar saygın kadın üretmek şeyine dayanıyorlar artık. Yani orada amaç tam beceri kazansınlar, istihdam kazansınlar, gelirleri olsun değil; daha çok buna intibak etsinler. Bu saygınlık sistemine intibak etsinler (Katılımcı 2, 2020).

Burada “saygın kadın üreten sistem” ile kastedilen iktidarın kadın girişimcilerin kooperatiflerde bir araya gelmesini teşvik eden makro politikalarına dayanmaktadır. Makro politikalarda ilgili kurumlar tarafından verilecek liderlik, girişimcilik, e-ticaret, pazarlama satış eğitimleri ile kooperatif kuracak ve işletecek ekonomik, sosyal ve kültürel sermayeye sahip kadınların bir araya getirilmesi ve kooperatiflerde istihdam edilmesi amaçlanmaktadır. Rasyonel kararlar alabilen, cesur, sosyal ilişkileri güçlü olan lider kadınlar girişimci kadınlardır (Aggarwal ve Johal, 2021). Bu kadınlar tarafından işletilen kooperatifler kalkınma ajansı, belediye gibi yerel yönetim birimleri ile iyi ilişkiler geliştirecek ve bu birimlerin kooperatiflere sağladıkları finansal ve lojistik desteklere erişebileceklerdir. Böylelikle kooperatifler bu lider ruhlu girişimci kadınların bireysel çabaları ile kendini sürdürebilen işletmelere dönüşecektir. Bu çabalar kadınların toplum nezdinde saygınlık ve statü kazanmalarını sağlayacaktır.

İstanbul'da görüşülen KEDV üyesi de Batı'da kadın kooperatiflerinin çok fazla sayıda kurulduğunu ancak neden sürdürülebilir olmadıklarını açıklarken, kooperatifleşen kadınların sınıfsal konumlarına dikkat çekmişti. Özellikle Ege Bölgesi'nde kooperatifleşen kadınların yukarıda tanımlanan sisteme uygun olarak

kent yaşamının stresinden uzaklaşmak ve özel sektörde çalışmamak için kıra veya kent çeperindeki kırsal yerleşim yerlerine gelen orta sınıf eğitimli kadınlar olduğunu belirtmişti (Katılımcı 4, 2019). Özel sektördeki uzun çalışma saatlerinden, düşük maaşlardan ve sınırlı izinlerden memnun olmayan belli bir ekonomik sermayeye sahip girişimci orta sınıf kadınlar belediye desteği ile özellikle organik gıda üretimi yapan kadın kooperatifleri kurmaktadır. Organik gıda üretimi için azotsuz gübre, ayrı depolama tesisleri, akreditasyona sahip özel şirketlerden alınan sertifika ve eko etiket alımı gerekmektedir (Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2014). Bu masrafları karşılayacak ekonomik sermayeye sahip olmak bu kadınların kooperatif kurmalarını kolaylaştırmaktadır.

İstanbul'da KEİG üyesi ile yapılan görüşmede de vurgulandığı gibi bu tür kooperatiflerde yönetici kadınlarla kooperatife tedarikçi olarak tarımsal ürün satan veya gıda üretim ve paketlemesinde kooperatif ortağı olarak çalışan yoksul kırsal kesim kadınları arasında sınıfsal bir hiyerarşi ortaya çıkmaktadır (Katılımcı 1, 2019). Böylelikle Kürt bölgelerindeki hiyerarşik olmayan, lidersiz, eşitlikçi üretim ve bölüşüm ilişkilerine dayanan örgütlenmenin karşısına Batı'daki kooperatiflerde gözlemlenen dışlayıcı, hiyerarşik ve demokratik olmayan yönetim ilişkileri konmuştur.

Son olarak KEİG ve KEDV için Kürt bölgelerinde yoksul kadınlardan gelen talep ve ihtiyaçları göz önüne alan tabandan yükselen kooperatifleşme yerine tepeden inmeçi şekilde işletme mantığı ile belediye veya orta sınıf girişimci kadınlar tarafından kurulan sadece piyasa odaklı üretim yapan bu kooperatifler sürdürülebilir örgütlenme biçimi değildirler. Belediyelerin kadın kooperatifleşmesi önündeki sınıfsal ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayalı engelleri gözetmeden kadın dostu imajlarını güçlendirmek için kadın kooperatifi kurdukları, bu kooperatiflere sadece etkinliklerde yer vererek vitrinleştirilmeleri literatürde de vurgulanan bir noktadır (Kurtege Sefer, 2021). Yerel yönetimlerin girişimci kadınların kooperatifleşmesini teşvik eden makro politikaları bağlamsal ve tarihsel sosyo-ekonomik eşitsizlikleri gözetmeden uyarlamaları, Batı'daki kooperatiflerin sürdürülebilirliğini olumsuz etkileyen bir diğer önemli faktör olarak dile getirilmiştir.

KEDV üyeleri her ne kadar Doğu bölgelerindeki kadın kooperatiflerinde demokratik yönetim anlayışının ve tabandan gelen talepler doğrultusunda kooperatifleşmenin yaygınlığını belirtmişlerse de, ülkenin farklı bölgelerindeki kooperatifler arasında diyalogu sağlamaya yönelik bir dil kullandıklarını ifade etmişlerdi. Kadın girişimciliğini teşvik eden eğitim programları ile kooperatiflere doğru ilke ve değerleri öğretmeye çalıştıklarını 2008 yılında Van'da ve 2017'de Diyarbakır'da kadın kooperatifleriyle yaptıkları bölgesel toplantılardaki gözlemlerine dayanarak şöyle açıklamışlardı:

Doğu ve batı karşılaştırması ile ilgili, ...böyle kooperatiflerin kendi ilke ve değerleri olması meselesi orada biraz kritik. Manisa'daki bir grup ile Diyarbakır'daki bir kadın kooperatifinin dili bile farklı, söylemi bile farklı. Bizim mesela kadın kooperatifleri için geliştirdiğimiz işleme kriterleri, başarı göstergeleri var. Yönetim meselesi, ekonomik güçlendirme meselesi, liderlik... Bir dönem Güneydoğu'daki kooperatif örgütlenmeleri biraz daha örgütlenme açısından, katılım açısından daha hani iyi olabilir ama o tarafta da başka iyi (Katılımcı 4, 2019).

Hani birlikte çalışırken ilke ve değerlerden hareket edeceğiz. Peki nasıl birlikte çalışacağız? Hani o ortaklaşma meselesi var. Şimdi tabii Doğu'da böyle daha politik yaklaşım olduğu için bunlar biraz daha kolektivite, katılımcılık meselelerine, farklı ilke ve değerlere daha aşinalar (Katılımcı 3, 2019).

Her iki STK'nın farklı coğrafyalardaki kadın kooperatiflerindeki üretim ve bölüşüm ilişkilerini tektipleştiren söylemlerinin kritiğini yapmak için Michel Foucault'nun iktidar, bilgi ve söyleme ilişkin argümanlarına başvurabiliriz. Foucault'ya göre söylem, belirli tarihsel koşullarda bir konu hakkındaki düşünme şeklimiz, onu nasıl anlamlandırdığımız ve yorumladığımızla ilgili dili, kurum ve pratikleri içerir (Yılmaz, 2019). Bir konudaki kelime ve anlam haznesi söylemi belirler ve bu bilgi, bireylerin davranışlarını düzenlemek için çeşitli araçlar ve teknolojilerle uygulamaya konulur. Modern toplumdaki "disiplin iktidarı," bütün topluma yayılmış bir etkileşim ağı içinde itaatkâr özneler yaratılmasını hedefler (İnel, 2023: 51). Bu iktidarın sürekliliği bilgiye ve bu bilginin yeniden üretimine dayanır. Bu anlayışta, öznenin bir eyleyici olarak söylemin dışına çıkıp yeni metinler ve anlamlar üretebilmesi mümkün değildir. Ancak söylemin olanak tanıdığı sınırlar dahilinde, söylemin kendisi için belirlediği konumda öteki olarak var olabilir.

Devletin makro politik yaklaşımına daha yakın olan KEDV'in kadın kooperatifleri ile olan etkileşimine baktığımızda diğer STK'ya kıyasla farklı bir anlam haznesi olduğunu görüyoruz. Bu sivil toplum kuruluşunun düzenlediği eğitimler, itaatkâr özneler yaratılmasını hedefleyen bir tür disiplin teknolojisine dönüşmüş durumdadır. Kırsal kadınlara liderlik, e-ticaret, girişimcilik, finans ve muhasebe, kooperatif kurma konusunda verilen bu eğitimler ile farklı bölgelerden kırsal kadınların kurdukları kooperatifler arasında ortak doğru bir dil oluşturulması ve kadınların bu terimleri kullanarak diyaloga girmeleri beklenmektedir. Devletin kooperatifleşmeye yönelik makro politikasını ve iktidarını yeniden üreten bu dil, kooperatifleşmiş kadınların hangi terimlerle etkileşim içinde olacaklarını belirleyerek, Batı'da veya diğer coğrafi bölgelerdeki kadın kooperatiflerinin alternatif dayanışma ekonomisi jargonunu kullanarak deneyimlerini dile getirmelerini ve güçlendirme yaklaşımına karşı çıkmalarını engellemektedir. Bu anlamda eğitim programlarında veya toplantılarda kadınların kooperatifleşme

deneyimlerini yorumlarken ve temsil ederken kullanacakları dilin kuralları önceden belirlenmiştir.

KEİG'in kadın kooperatifleriyle ilgili benimsediği alternatif politik söylem de farklı bölgelerdeki kadın kooperatiflerini nasıl temsil ettiklerini ve yorumladıklarını doğrudan etkilemektedir. İktidarın kadın kooperatiflerini girişimcilikle bağdaştıran ve kooperatifleri bir işletme olarak ele alan güçlendirme yaklaşımını dönüştürmeyi hedefleyen sivil toplum kuruluşu için Doğu'daki kooperatifler ideal örgütlenme biçimleri olarak gösterilmişken, Ege Bölgesi'ndeki kadın kooperatifleri ise ötekileştirilmiştir. Kadınların nesneleştirildikleri ve deneyimlerinin homojenleştirildiği böyle bir yaklaşımda, kadınların aktif olarak sivil toplum kuruluşu tarafından belirlenen konumun dışına çıkıp, diğer grup ile diyaloga girmeleri ve yeni anlamlar üretmeleri mümkün değildir.

STK ile farklı kadın kooperatifleri arasındaki etkileşim ağında Doğu'daki kooperatiflerdeki eşitsiz üretim ve bölüşüm ilişkileri ve kadınların sınıf, etnisite ve toplumsal cinsiyet gibi konumlarına bağlı olarak kooperatiflerde karşılaştıkları ayrımcılıkları dile getirmek ve tartışmak mümkün değildir. ILO tarafından dezavantajlı grupların enformel istihdamını kooperatifler aracılığıyla engelleme konusundaki tavsiye kararı ile Suriyeli Kadın ve Kız Çocuklarının Dayanıklılığının Arttırılması Projesi kapsamında 2019 yılında Gaziantep SADA Kadın Kooperatifi kurulmuştur. ILO'da proje koordinatörü olarak çalışan yönetici yapılan mülakatta bu kooperatifin ortak ve yöneticileri arasında etnisiteye dayalı hiyerarşik ilişkileri ve ayrımcılıkları açıklamıştır. Her ne kadar kooperatifle mülteci kadınların istihdamını arttırmak hedeflenmişse de kooperatifin işleyişinde karşılaşılan sorunlar Doğu'daki kadın örgütlenmelerinin her zaman dayanışma ve eşitlik sağlamadığına örnek teşkil etmektedir.

Yasal olarak sadece T.C. vatandaşları kooperatifin yönetim kurulunda yer alabildiği için keçe, ayakkabı ve gıda üretimi alanlarında faaliyet gösteren 47 ortaklı kooperatif için tüm kararlarda imza yetkisine sahip T.C. vatandaşlarından oluşan 7 kişilik bir yönetim kurulu ve mülteci kadınlardan oluşan ayrı bir "gölge yönetim kurulu" oluşturulmuştur (Katılımcı 9, 2019). Dil problemi ve mültecilere dair önyargılar, yönetim kurulları arasında iş birliği ve diyaloga dayalı kararlar alınmasını engellemektedir. Ayrıca hukuki engeller ortaklar arasında eşitsiz ilişkilere yol açmıştır. Örneğin, mülteci kooperatif ortakları Göç İdaresi Başkanlığı'nın Geçici Korumaya Ait Kayıt İşlemleri kapsamında sadece Gaziantep'teki hizmetlere erişebildikleri ve bu şehirde kayıtlı oldukları için farklı şehirlerdeki fuarlara, eğitimlere ve toplantılara katılamamaktadırlar. Bu durum Gaziantep'te ortaklar ile mülteci ortaklar arasında etnisiteye dayalı bir tür hiyerarşi yaratmaktadır.

Kooperatif ortakları arasındaki ücret ve bölüşüm ilişkilerine baktığımızda ise etnisiteye dayalı hiyerarşinin ortadan kalktığını ve ILO projesinin kayıtlı istihdam hedefinin aksine tüm ortaklar için kooperatifin sigortasız çalışılan ve düzenli gelir

elde edilemeyen bir örgütlenme biçimine dönüştüğünü görüyoruz. Ürünlerin satışından elde edilen gelirin ortaklara geri dağıtılmayıp ileride kullanılmak üzere bir havuzda biriktirilmesi ve ortakların sadece günlük yol ve yemek masraflarını karşılamaya yönelik 35 TL “cep harçlığı” verilmesi, kooperatifte kadın emeğinin güvenceli istihdamını engellemiştir (Katılımcı 9, 2019). Dolayısıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’ndeki kadın kooperatiflerinde ortaklar ve yöneticiler arası hiyerarşik ilişki dinamiklerini inceleyen ampirik araştırma bulguları, kadın kooperatiflerine yönelik tektipleştirici yaklaşımının eksikliğini göstermektedir.

Sonuç Yerine

Sivil toplum kuruluşları 1990’lı yıllarda kırsal kesim kadınına güçlendirmeyi amaçlayan girişimcilik, kooperatifleşme ve mikro krediye dayalı kırsal kalkınma projelerinin önemli uygulayıcılarından biri haline gelmişlerdir. Tepeden inme, merkezi yönetime dayalı, ekonomik kalkınma projelerinden, çok aktörlü yönetim anlayışına dayalı kalkınma politikalarına geçişle birlikte yerel halkı iyi tanıyan sivil toplum kuruluşları kırsal refahı arttırmayı, yoksullukla mücadeleyi ve toplum cinsiyet eşitliği sağlamayı hedefleyen makro politikaların yerel uygulayıcıları olarak ön plana çıkmışlardır. Burada vurgulanması gereken nokta STK’ların iktidarın kadın kooperatifleşmesine yönelik makro politikaları ile uzlaşma ve muhalefet düzeylerinin farklı olduğudur. Bu yüzden STK’ları makro politikaları sorgulamadan uygulayan kuruluşlar olarak ele almak yerine, bu kuruluşların mevcut politikalara yönelik değerlendirmeleri, politikaların tasarım ve uygulama süreçlerini etkileme düzeyleri ve kadın kooperatiflerine yönelik farklı yaklaşım ve faaliyetleri analiz edilirse, makro politik güçlendirme yaklaşımıyla uzlaşma düzeyleri tespit edilebilir.

Sivil toplum kuruluşlarının kadın kooperatiflerine yönelik proje ve faaliyetlerinin ekonomi politikasını sorguladığımızda kadın emeğine ve örgütlenmesine yönelik farklı yaklaşımlar benimsediklerini görüyoruz. Bu sorgulama, kadın örgütlenmelerinin toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini ve kadınların emek piyasasında üretim ve bölüşüm süreçlerinde karşılaştıkları yapısal ayrımcılıkları dönüştürme konusunda ne ölçüde başarılı olduklarını anlamamızı sağlamaktadır. Devletin kadın kooperatifleri ile ilgili politik ajandasına baktığımızda kooperatiflerin işletme olarak ele alındığını ve kadın girişimciliği ile bağdaştırıldığını görmekteyiz. Kooperatifleşmeyle kadınların ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak güçlenmesi hedeflenmektedir.

Devletin makro politikası ile uzlaşma içinde olan KEDV, e-ticaret, girişimcilik, muhasebe, liderlik gibi eğitimlerle kırsal kadınların kooperatifleşmesini desteklemektedir. Güçlendirme yaklaşımına uygun olarak verdiği eğitim programlarında, düzenlediği bölge toplantılarında kadınların kooperatif kurduklarında ve kooperatiflerde çalıştıklarında sosyal ve ekonomik anlamda

güçleneceklerini ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kalkacağını savunmaktadır. Ayrıca kadın kooperatifleriyle ilgili ulusal politikaların tasarım süreçlerine doğrudan katılmakta ve ilgili bakanlıklarla ortak protokoller geliştirmektedir.

Bu yaklaşımdan farklı olarak KEİG devletin makro politikalarını sorunlaştırmakta ve kooperatiflerde kadın emeğinin kullanım biçimlerini eleştirmektedir. Kooperatifte çalışmanın otomatik olarak kırsal kesim kadınları için ekonomik ve sosyal güçlenmeye yol açacağını varsayan, kooperatifleri işletme olarak gören ve kooperatiflere ağır vergiler yükleyen makro politikalara karşı çıkan yayıncılar yapmaktadır. Toplumsal cinsiyet rollerine dayalı alanlarda piyasadan gelen talebe göre parça başı üretim yapan kadınlar için kooperatifler iş yüklerini arttırmakta ve kadınların emek piyasasında karşılaştıkları ayrımcılıkları devam ettirmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ise kadın kooperatiflerinde eşitlikçi üretim ve bölüşüm ilişkileri olduğu düşünülmektedir.

Özyeğin Üniversitesi Kırsal Kalkınma Vakfı ise bütünleşmiş bir kırsal kalkınma anlayışından yola çıkarak devlet tarafından kooperatiflere sürekli finansal destek sağlanmamasını eleştirmektedir. Kalkınmanın ekolojik, ekonomik ve sosyal boyutlarını bir arada değerlendiren projelerle sivil toplum kuruluşlarının yerel taleplere uygun projeler geliştirmesini ve kooperatiflere uzun süreli mali destek sunmalarını önermektedir. Düzenlediği eğitim programları ve projelerle hem kadın kooperatifleşmesini engelleyen toplumsal cinsiyet rollerini dönüştürmeyi hedeflemekte, hem de kalkınma ajanslarının kooperatiflere sürekli finansal destek vermesini sağlamaktadır.

Sivil toplum kuruluşlarının kadın kooperatiflerine yönelik faaliyetlerini eleştirel bir şekilde değerlendirdiğimizde ilk sorunun tepeden inmece piyasa odaklı kırsal kalkınma projelerinde kadınların toplumsal cinsiyet rollerine uygun üretim yapmalarının teşvik edilmesi olarak tanımlayabiliriz. Kavar Havzası projesinde gördüğümüz gibi kadınlar kalkınma projelerinin tasarım ve uygulama süreçlerine aktif katılımcılar olarak katılamamışlardır. Proje kapsamında vakfın ve erkek kooperatif ortaklarının kararıyla yeterince bal üretip satamadıkları için kadınların balcılık yerine el işi ürünler üretmeleri istenmiştir. Projenin devamında kadınların üretim ve yeniden üretim emekleri arasındaki ilişki gözardı edilerek kadınlardan el işi ürünler üretip kooperatif aracılığıyla ürünlerini satmaları beklenmiştir. Ancak kadınlar ev-iş rol sıkışması nedeniyle üretime devam edememişlerdir. Bu proje örneği vakfın kadın kooperatiflerine yaklaşımı ile faaliyetlerinin örtüşmediğini göstermektedir. Vakıf, kadınların talep ve beklentilerini merkeze alan ve kadın kooperatifleşmesi önünde engel teşkil eden toplumsal cinsiyete dayalı rolleri dönüştürmeyi hedefleyen bir kalkınma anlayışı benimsemektedir. Ancak bu yaklaşımının aksine yürüttüğü projede kırsal kadınları nesneleştirilmiş ve kooperatifte patriyarkal ilişkiler yeniden üretilmiştir.

İkinci olarak sivil toplum kuruluşlarının ülkenin doğu ve batı bölgelerinde faaliyet gösteren kadın kooperatiflerine yönelik farklı jargonlar kullandıklarını ve kooperatiflerle olan etkileşimlerin bu jargonlara göre belirlendiğini söyleyebiliriz. KEDV devletin makro politik yaklaşımına uygun olarak verdiği girişimcilik odaklı eğitim programlarıyla farklı coğrafi bölgelerden kadın kooperatifleri üzerinde bir tür iktidar kurmakta ve deneyim paylaşımının bu programlarda öğretilen terimlerle yapılmasını istemektedir. KEİG ise kadınların kooperatifleşme deneyimlerini yorumlarken ve temsil ederken farklı bir dil kullanmakta ve Doğu'daki kooperatifleri alternatif dayanışma ekonomisi tahayyülünün gerçeğe dönüştüğü örgütlenme biçimleri olarak görmektedir. Batı bölgelerdeki kadın kooperatifleri ise devletin makro politikasına uygun olarak girişimciliği ve piyasa odaklı üretimi teşvik eden, sürdürülemeyen örgütlenme biçimleri olarak görülmektedir. Her iki sivil toplum kuruluşu da kooperatifleşen kadınların yerel deneyimlerini homojenleştirmekte ve farklı coğrafyalardan kadın kooperatifleşme deneyimlerinin tek sesli yorumunu sunmaktadır.

Kadın kooperatifleriyle etkileşim içinde olan sivil toplum kuruluşlarının kooperatiflere ve kadın emeline yönelik farklı yaklaşımlarını, girişimciliği teşvik eden makro politikalara yönelik değerlendirmelerini ve kooperatif ortağı kadınlarla olan etkileşimlerini irdelemeyi amaçlayan bu makalenin, STK'larla kadın kooperatifleri arası ilişkileri inceleyecek yeni çalışmalara katkı sunması beklenmektedir. STK'ların kadın kooperatiflerine yönelik düzenledikleri toplantıları, eğitim kurslarını, proje yazma, değerlendirme ve izleme konusunda yürüttükleri faaliyetleri, sundukları mali destekleri ve kooperatifleşen kadınlarla olan etkileşimlerini inceleyecek yeni çalışmalar kooperatiflerdeki üretim ve bölüşüm ilişkilerini daha iyi anlamamızı ve kapsamlı makro politik öneriler sunmamızı sağlayacaktır.

Extended Summary

Civil society organizations have become significant implementers of rural development projects aiming to empower rural women through entrepreneurship, cooperatives, and microcredit initiatives since the 1990s. In this article, based on a data gathered from field research in 2019-2020, "Rethinking Women's Agricultural Cooperatives and Rural Empowerment in Turkey," I examined different approaches of NGOs to macro policies, women's cooperatives and rural women labour power. Drawing on the content analysis of semi-structured interviews with the members of civil society organizations, particularly The Foundation for The Support of Women's Work (KEDV), Women's Labour and Employment Initiative (KEİG) and Ozyegin University Foundation for Rural Development (Özyeğin Üniversitesi Kırsal Kalkınma Vakfı), and the reports and publications of these organizations, I interpreted to what extent they actively contest the macro policies

that associate women's cooperatives with entrepreneurship and prioritize economic empowerment. Instead of prototyping the NGOs as passive implementers of macro policies, I drew attention different levels of (dis)agreement with these policies. How they contest the claims of macro policies through their activities, to what extent they affect the processes of policy making and how these organizations differ from each other in terms of their approaches to women's organizations are vital questions to understand the complexity of relations between civil society organizations, women, and state policies. By answering these questions, this article critically assesses the perspectives and activities of civil society organizations regarding women's cooperatives.

All the NGOs have different perspectives on macro policies, women's cooperatives and affect the policy making processes in different ways. KEDV established in 1986 directly aligns with macro state policies and conducts a Women's Empowerment and Cooperatives program. It gives leadership, e-commerce, and entrepreneurship education to women and assumes that women will be economically, socially and psychologically empowered in the cooperatives. This organization is invited to the panels organized by the ministries, and it is actively involved in the policy making. KEİG was established by 32 women's organizations from 16 cities in 2006 and it takes a completely different stance towards macro policies. In its policy-oriented publications and reports, it criticizes high establishing costs for women's cooperatives, insufficient financial support, and unfavorable working conditions for the members of the cooperatives. Lastly, Ozyegin University Rural Foundation Development uses a holistic and multi-dimensional approach to rural development and cooperatives and criticizes top-to-down projects. For this organization, ecological, social, and economic dimensions of rural development must be taken into accounts while designing and implementing the projects. It makes policy recommendations to the development agencies to consider these dimensions and provide long lasting financial support to women's cooperatives.

However, as seen in the Kavar Basin project of Ozyegin University Foundation of Rural Development, women were not able to actively participate in the design and implementation processes of market-oriented rural development projects. Although this project targeted at teaching rural women beekeeping and selling honey through the cooperative, women were blamed for low sale in the market. Instead, in accordance with gender expectations, they were asked to produce handicrafts by the foundation and male members of the cooperative. However, for women, this was a patriarchal and market-oriented add-and-stir up project. In this project, rural women did not generate regular income, and did not have any control over the amount and price of the product. In addition, since women experienced family-work conflict, they were not capable of producing

handicrafts to sell in the cooperatives, and they decided to withdraw from the home-based production. This case shows us how rural development projects are doomed to fail when they gender-blindly regulate women's labour power and the cooperatives.

Furthermore, civil society organizations use different discourses and their interactions with women's cooperatives are directly influenced by the geographical locations of the cooperatives. On the one hand, KEDV, in line with the macro policy of the state, establishes a form of power over women's cooperatives from different geographical regions through entrepreneurship-focused training programs. On the other hand, KEİG uses a different language when interpreting and representing women's cooperatives. For this organization, the cooperatives in the East are considered as the embodiments of an alternative solidarity economy. But women's cooperatives in the Western regions are seen as unsustainable organizations that promote entrepreneurship and market-oriented production. Both civil society organizations homogenize the women's experiences in cooperatives. By doing that, they regulate a dialogue between the cooperatives and make impossible to explain different experiences of women in the cooperatives across the country. New research on NGO activities targeting women's cooperatives such as the meetings, training courses, project writing and evaluation activities, and financial supports provide better understanding of contested claims of the NGOs on rural development, female labor, and women's cooperatives in Turkey.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Bu makale Eylül 2019-Eylül 2020 tarihleri arasında Koç Üniversitesi Tohumlama Araştırma Fonu kapsamında yürütölen SF0002 numaralı "Rethinking Women's Agricultural Cooperatives and Rural Empowerment in Turkey," başlıklı proje için 43 kişi ile yaptığım yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatların içerik analizine dayanmaktadır. Projeye sağladığı finansal destekten dolayı üniversiteye çok teşekkür ederim. Ayrıca bu makalenin yazılmasını mümkün kılan katılımcılara görüşlerini ve deneyimlerini benimle paylaştıkları için teşekkür ederim.

Etik Kurul Beyanı

"Kırsal Kesim Kadınlarının Güçlendirilmesi ve Kadın Kooperatiflerini Yeniden Düşünmek" adlı projenin etik kurul onayı için 29.08.2022 tarihinde Nişantaşı Üniversitesi Etik Kurulu toplanmış ve 2022/35 sayılı karar ile çalışmanın Üniversite Etik Kurul Yönergesi hükümleri gereğince etik ve bilimsel açıdan uygunluğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Acosta, M. (2022) "Placing Meaning Making Processes at the Center of Gender Equality Strategies in Rural Development", *Gender, Place & Culture* 29, (5): 736-740.
- Acosta, M., M. Van Wessel, S. Van Bommel ve P.H. Feindt (2021) "Examining the Promise of 'the Local' for Improving Gender Equality in Agriculture and Climate Change Adaptation", *Third World Quarterly*, 42 (6): 1135-1122.
- Açık, N. (2002) "Ulusal Mücadele, Kadın Mitosu Ve Kadınların Harekete Geçirilmesi: Türkiye'deki Çağdaş Kürt Kadın Dergilerinin Bir Analizi", Bora, A. ve A. Günel (der.), 90'larda Türkiye'de Feminizm içinde, İstanbul: İletişim, 279-306.
- Aggarwal, M. ve R. K. Johal (2021) "Rural Women Entrepreneurship: A Systematic Literature Review and Beyond", *World Journal of Science, Technology and Sustainable Development* 18 (4): 373-392.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2018) 2018-2023 Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı, Ankara: Aileve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- Arı, S. (2018) Türkiye'de Kadın Örgütlenmesinde Kesişen ve Ayrışan Eğilimler: Meydan Okuma, Uzlaşma, Uysallaşma, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı.
- Atay, T. (2023) "Sunu", Rabia Harmanşah, R. ve Z. N., Nahya (der.) ,Etnografik Hikayeler: Türkiye'de Alan Araştırması Deneyimleri içinde, İstanbul: Metis, 9-17.
- Barut, Y. (2017) "Women's Cooperatives Contributions to Local Region Economy: Seferihisar Agricultural Cooperative Development Model-Turkey", *Management Studies*, 5(2): 120- 127.
- Baykal, F. (2018) "Kırsal Kalkınmada Sürdürülebilir Yaklaşımlar ve Türkiye İçin Öneriler", Arslan, F., A. Karadağ ve P. Aksak (der.), *Sürdürülebilir Kalkınma ve Türkiye içinde*, Ankara: Gazi, 233-267.
- Becker, G. S. (1962) "Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis", *Journal of Political Economy* (70): 9-49.
- Duguid, F., G. Durutas, ve M. Wodzicki (2015) *The Current State of Women's Cooperatives in Turkey*. Washington: World Bank.
- Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2014) "İyi Tarım Uygulamaları Hakkında Yönetmelik", 27778 Sayılı Resmi Gazete. Erişim: https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Bitkisel%20Üretim/İyi%20Tarım%20Uygulamaları/İTU%20Mevzuat/itu_yonetmelik_2014.pdf
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (2012) *Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri*, Ankara: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı.

- IFAD (2013) IFAD's Engagement with Cooperatives: A Study in Relation to the United Nations International Year of Cooperatives, IFAD: Independent Office of Evaluation.
- ILO (2015) Cooperatives and the Sustainable Development Goals: A Contribution to the Post-2015 Development Debate, ILO: Policy Brief.
- İnel, O. (2023) Foucault ve Şeyler: Kurmaca Bir Söyleşi, İstanbul: Metis.
- Karakuş, G. (2022) "Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Güçlendirilmesi ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Sağlanmasındaki Rolü", Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi, 9 (1): 247-259.
- Katılımcı 1 (2019) Mülakat Bengü Kurtege Sefer, İstanbul: 19 Eylül.
- Katılımcı 2 (2020) Mülakat Bengü Kurtege Sefer, Ankara: 03 Şubat.
- Katılımcı 3 (2019) Mülakat Bengü Kurtege Sefer, İstanbul: 07 Aralık.
- Katılımcı 4 (2019) Mülakat Bengü Kurtege Sefer, İstanbul: 07 Aralık.
- Katılımcı 5 (2020) Mülakat Bengü Kurtege Sefer, İstanbul: 19 Kasım.
- Katılımcı 6 (2019) Mülakat Bengü Kurtege Sefer, İstanbul: 07 Aralık.
- Katılımcı 7 (2020) Mülakat Bengü Kurtege Sefer, Ankara: 05 Şubat.
- Katılımcı 8 (2019) Mülakat Bengü Kurtege Sefer, İstanbul: 20 Kasım.
- Katılımcı 9 (2019) Mülakat Bengü Kurtege Sefer, Ankara: 26 Kasım.
- KEDV (2018) 6.Kadın Kooperatifleri Buluşması Toplantı Raporu, İstanbul: KEDV, Erişim:https://www.kedv.org.tr/public/uploads/files/6_Kadın%20Kooperatifleri%20Buluşması%20Raporu.pdf (02.03.2023).
- KEDV (2020a) Kadın Kooperatifleri Kapasite Geliştirme Destek Fonu Kooperatif Bilgi Formu, İstanbul: KEDV. Erişim: <https://simurg.org.tr/ihracat-yapmak-isteyen-kadin-kooperatifleri-icin-fon-firsati/> (08.03.2023).
- KEDV (2020b) KİP Fonu, İstanbul: KEDV. Erişim: <https://simurg.org.tr/ihracat-yapmak-isteyen-kadin-kooperatifleri-icin-fon-firsati/> (08.03.2023).
- KEDV (2021) KEDV'in Kadın Kooperatifleri ile Yürüttüğü Çalışmalar (2015-....), İstanbul: KEDV. Erişim: <https://simurg.org.tr/wp-content/uploads/2019/05/KadınKooperatifleri3yil.pdf> (08.03.2023).
- KEDV (2023a) KEDV Hakkında, İstanbul: KEDV. Erişim: <https://www.kedv.org.tr/kedv-hakkında> (05.03.2023).
- KEDV (2023b) Güçlendirme ve Kooperatifleşme, İstanbul: KEDV. Erişim: <https://www.kedv.org.tr/guclendirme-ve-kooperatiflesme> (18.03.2023).
- KEİG Platformu (2015a) İzmir ve İstanbul'da Kadın Kooperatifleri Konulu Toplantılar, Erişim:<http://www.keig.org/izmir-ve-istanbulda-kadin-kooperatifleri-konulu-toplantilar-temmuz-2015-2/> (08.03.2023).
- KEİG Platformu (2015b) Türkiye'de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler, İstanbul: KEİG.

- KEİG Platformu (2015c) Türkiye’de Kadın Kooperatifleri, 2 Ekim 2015, Ankara, Erişim: <http://www.keig.org/turkiyede-kadin-kooperatifleri-2-ekim-2015-ankara-2/> (18.03.2023).
- KEİG Platformu (2016) KEİG Kadın Kooperatifleri Grubu Toplantısı, 5 Ağustos 2016, Muğla, Erişim: <http://www.keig.org/keig-kadin-kooperatifleri-grubu-orgutlenmeye-devam-ediyor-2/> (18.03.2023).
- KEİG Platformu (2017) KEİG Kooperatif Grubu Toplantısı Diyarbakır’da Yapıldı, 1-2 Nisan 2017, Erişim: <http://www.keig.org/keig-kooperatif-grubu-toplantisi-diyarbakirda-yapildi/> (15.03.2023).
- KEİG Platformu (2018) Kadın Kooperatifleri Kılavuzu, İstanbul: KEİG.
- KEİG Platformu (2023a) Kadın Kooperatiflerinde ve Üretim Derneklerinde Kadın Emeği, Erişim: <http://www.keig.org/kadin-kooperatiflerinde-ve-uretim-derneklerinde-kadin-emeği/> (18.03.2023).
- KEİG Platformu (2023b) Kadın Kooperatiflerinin Çıkmazı: Az Kazanç Çok Vergi, Erişim: <http://www.keig.org/kadin-kooperatiflerinin-cikmazi-az-kazanc-cok-vergi/> (18.03.2023).
- KEİG Platformu (2023c) 11.Kalkınma Planı’nda Kadın İstihdamı: Hedef Girişimcilik ve Kooperatifçilik, Erişim: <http://www.keig.org/on-birinci-kalkinma-planinda-kadin-istihdami-hedef-girisimcilik-ve-kooperatifcilik/> (18.03.2023).
- KEİG Platformu (2023d) KEİG Üyeleri, Erişim: <http://www.keig.org/keig-uyeleri/> (24.11.2023).
- Kurşuncu H. ve S. Yılmaz (2020) “Gıda Üretiminde Kadın Emeği: Kadın Dernekleri ve Kadın Kooperatifleri”, Işıl, Ö. ve S. Değirmenci (der.), Yaşamı Örgütleyen Deneyimler içinde, İstanbul: Notabene, 143-169.
- Kurtege Sefer, B. (2021) “Türkiye’de Belediyeler ve Kadın Kooperatifleşmesi”, Toplum ve Bilim 157: 5-35.
- Kümbetoğlu, B. (2002) “Kadınlara İlişkin Projeler”, Bora, A. ve A. Günel (der.), 90’larda Türkiye’de Feminizm İçinde, İstanbul: İletişim, 159-181.
- Leach, M., L. Metha, ve P. Prabhakaran (2016) “Sustainable Development: A Gendered Pathways Approach”, Leach M. (der.), Gender Equality and Sustainable Development içinde, London: Routledge, 1-34.
- Markantoni, M. ve B. van Hoven. (2012) “Bringing Invisible Side Activities to Light: A Case Study of Rural Female Entrepreneurs in the Veenkolonien, the Netherlands”, Journal of Rural Studies, 28 (4): 507- 516.
- Ngomane, T.S. ve M.P. Sebola (2019) “Women in Agricultural Cooperatives for Poverty Alleviation in Mpumalanga Province: Challenges, Strategies, and Opportunities”, The 4th Annual International Conference on Public Administration and Development Alternatives, Johannesburg, South Africa, 03-05.Haziran.

- Nizam, D. (2021) Yeni Nesil Kooperatifler: Topluluk, Aidiyet ve Yer Temellilik, İstanbul: Oğlak.
- Okur, R.E. (2020) “Kırsal Kalkınma Projesinde Kadının Katılımcılığı: Kavar Havzası Deneyimi”, Işıl, Ö. ve S. Değirmenci (der.), Yaşamı Örgütleyen Deneyimler içinde, İstanbul: Notabene, 235-269.
- Onaran-İnciroğlu, E. (2000) “Images of Village Women in Turkey”, Arat, Z. (der.), in Deconstructing Images of the Turkish Women içinde, NY: Palgrave, 199–223.
- Özbay, F. (2019) “Kırsal Yörelere Kadının Statüsü, İşgücüne Katılımı ve Eğitim Durumu”, Özar Ş. (der.), Ferhunde Özbay: Kadın Emegi Seçme Yazılar içinde, İstanbul: İletişim, 107-129.
- Özdoğan, E. ve M. Tokur Kesgin. (2021) “Kırsal Ekonomik Kalkınma İçin Kadının Güçlendirilmesi: Bolu SS Demirciler Gelincik Kadın Tarımsal Kalkınma Kooperatifi Örneği”, Zeugma Sağlık Araştırmaları Dergisi, 3 (2-3): 81-87.
- Rathgeber, E. V. (1990) “WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice”, The Journal of Developing Areas, 24: 489-502.
- Resmi Gazete (2021) “7339 Sayılı Kooperatifler Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, Erişim: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211026-2.htm>
- Resmi Gazete (2017) “7061 Sayılı Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, Erişim: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171205.htm>
- SİMURG (2018) Simurg Kadın Kooperatifleri Birliği Bilgi Notu, İstanbul: SİMURG Erişim: <https://simurg.org.tr/wp-content/uploads/2019/05/Simurg-Bilgi-Notu.pdf> (08.03.2023).
- SİMURG (2023) Harita, İstanbul: SİMURG Erişim: <https://simurg.org.tr/harita/> (24.11.2023).
- Sırman, N. (2015) “Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi,” Tekeli, Ş. (der.), 1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar içinde, İstanbul: İletişim, 221-247.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2019) Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin Buldukları Yerlerdeki Kadın Çiftçilere Verilen Eğitim ve Yayım Çalışmaları, Ankara: Tarım ve Orman Bakanlığı Erişim: <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Egitim-Ve-Yayim/kirsalda-kadin-ve-aile-hizmetleri> (17.11.2023).
- Taş, H. Y. ve E. N., Kazar (2019) “İstanbul’daki Kadın Kooperatiflerinin Kadın Yoksulluğuna Etkisi”, Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 13(19): 1836-1863.

- TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Raporu (2018) Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu Ankara.
- Ticaret Bakanlığı (2021) Türkiye Geneli Kooperatif ve Birlik Dağılımı, Ankara: Ticaret Bakanlığı Erişim: <https://ticaret.gov.tr/kooperatificilik/bilgi-bankasi/turkiye-geneli-kooperatif-ve-birlik-dagilimi> (16.11.2023).
- Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2018) Kadın Kooperatiflerinin Güçlendirilmesi İşbirliği Protokolü, Ankara: Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Erişim: <https://www.aile.gov.tr/uploads/ksgm/uploads/pages/mevzuat/kooperatif-protokol-imzali.pdf> (16.11.2023).
- Ticaret Bakanlığı (2017) “Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri Kuruluş İşlemleri”, Broşür, Ankara: Ticaret Bakanlığı
- Utami, W. T., R. Setyowati ve S. Maret. (2021) “A Gender Analysis of The Ngudi Rejeki Women Farmer Group Empowerment Program in Trirenggo Village, Bantul Regency to Support Local Product Development.” *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 628: 303-310.
- Yıldırımalp, S., İslamoğlu, E. ve M. Ateş Torun. (2021) “Kadın Kooperatiflerinin Ekonomik ve Sosyal Yaşamda Rolü ve Önemi: Antalya İli Örneği”, *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi*, 5 (3): 111-133.
- Yılmaz, A. (2019) “Ağlamadan Ölüm: Anne Sevgisi ve Yasa Dair Söylemler” *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 8: 37-51.